

Klasa u suvremenom hrvatskom društvu: postbourdieuovska analiza¹

Mirko Petrić

*Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split / Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju, Hrvatska
e-mail: mirko.petric@pilar.hr*

Inga Tomić-Koludrović

*Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split, Hrvatska
e-mail: inga.tomic-koludrovic@pilar.hr*

Željka Zdravković

*Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju / Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split, Hrvatska
e-mail: zzdravko@unizd.hr*

Predrag Cvetičanin

*Univerzitet u Nišu, Fakultet umetnosti, Srbija
e-mail: pcvetičanin@gmail.com*

Adrian Leguina

*Sveučilište u Loughboroughu, Škola društvenih i humanističkih znanosti, Ujedinjeno Kraljevstvo
e-mail: a.leguina@lboro.ac.uk*

SAŽETAK U ovom članku, na temelju primarnih kvantitativnih i kvalitativnih podataka, analiziramo mnogostruke mehanizme koji proizvode nejednakosti u suvremenom hrvatskom društvu i višedimenzionalnu klasnu strukturu koja iz njih proizlazi. Naš je pristup potaknut koncepcijom Pierrea Bourdieua, koju smo znatno revidirali i prilagodili proučavanju postsocijalističkih društava u jugoistočnoj Europi. U tekstu prikazujemo četiri analitička koraka koja su nas vodila do koncepcije sveukupne društvene nejednakosti kao nejednakosti u društvenim

---

¹ Ovaj rad temelji se na podacima prikupljenima projektima „Life-Strategies and Survival Strategies of Households and Individuals in South-East European Societies in the Times of Crisis“ (IZ73Z0_152626), koji je u okviru programa SCOPES financirala Švicarska nacionalna zaklada za znanost (SNSF), te „Relacijski rodni identiteti u Hrvatskoj: modernizacijske i razvojne perspektive“ (HRZZ-IP-2016-06-6010), koji je financirala Hrvatska zaklada za znanost. Završna priprema rada obavljena je u okviru bilateralnog projekta „Razvijanje višedimenzionalnog modela istraživanja društvenih nejednakosti“ (br. 337-00-205/2019-09/10), uz podršku Ministarstva znanosti Republike Hrvatske i Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Zahvaljujemo svima koji su nam omogućili pristup sekundarnim podacima, a osobito Poreznoj upravi Ministarstva financija Republike Hrvatske.

moćima. Ti koraci uključuju: (1) konstrukciju društvenog prostora u Hrvatskoj, (2) identifikaciju ključnih generatora društvenih nejednakosti (eksploatacijskih tržišnih mehanizama i mehanizama društvenog zatvaranja), (3) analizu životnih stilova i povlačenja simboličkih granica te (4) analizu diferencijalnog povezivanja i uspostavljanja društvenih granica.

Rezultati pokazuju da se, uzimajući u obzir sveukupnu društvenu nejednakost, u suvremenom hrvatskom društvu mogu uočiti četiri klase i sedam klasnih frakcija: (1) Klasa bogata kapitalima, s dvije frakcije – ekonomskom i političkom; (2) Klasa srednje razine kapitala, s kulturnom i socijalnom frakcijom; (3) Međuklasa, koja dijeli neke objektivne karakteristike s Klasom srednje razine kapitala, a druge s Klasom siromašnom kapitalima, ali ima distinktivni stil života i obrasce diferencijalnog povezivanja te (4) Klasa siromašna kapitalima, u kojoj je moguće razlučiti tri frakcije: agrarnu, rurbanu i manualno-uslužnu. U završnim razmatranjima donosimo sintetski prikaz klasne strukture suvremenog hrvatskog društva, raspravljamo o novom pojmu egzistencijalne klase (konceptualiziranom na temelju naših teorijskih i empirijskih analiza) te objašnjavamo najvažnije značajke vlastitog postbourdieuovskog pristupa.

Ključne riječi: klasa, sveukupna društvena nejednakost, višedimenzionalni model klasne analize, postbourdieuovski pristup, Hrvatska.

1. Uvod

U ovom članku analiziramo mnogostruke mehanizme koji proizvode nejednakosti u suvremenom hrvatskom društvu² i višedimenzionalnu klasnu strukturu koja iz njih proizlazi. Naš je pristup potaknut koncepcijom Pierrea Bourdieua, koju smo znatno revidirali i prilagodili proučavanju postsocijalističkih društava u jugoistočnoj Europi (JIE).³

U fokusu je naših istraživanja geneza klasne strukture u društvima jugoistočne Europe. U prethodnim istraživanjima, provedenima unutar projekata „Life-Strategies and Survival Strategies of Households and Individuals in South-East European Societies in the Times of Crisis“ (SNSF, 2014.–2016.), „Closing the Gap Between Formal and Informal Institutions in the Balkans“ (Horizon 2020, 2016.–2019.) i „Relacijski rodni identiteti u Hrvatskoj: modernizacijske i razvojne perspektive“ (HRZZ, 2017.–2021.), identificirali smo nekoliko mehanizama koji u tim društvima generiraju nejednakosti.

² Pregled istraživanja o klasi u Hrvatskoj u socijalističkom razdoblju vidi u Tomić-Koludrović i Petrić (2014.a). Teorijska i empirijska istraživanja relevantna za temu klase u Hrvatskoj u postsocijalističkom razdoblju uključuju Katunarić (1996.), Tomić-Koludrović i Petrić (2014.b), Čengić (2016.), Cepić (2019.), Cepić i Tonković (2020.), Doolan i Tonković (2021.).

³ Naš model analize klase u hibridnim društvima jugoistočne Europe razvijen je kroz komparativnu analizu podataka iz Hrvatske, Srbije, Slovenije te Bosne i Hercegovine. Na temelju analiza podataka iz Srbije objavljen je članak Cvetičanin i sur. (2021.) Analize podataka za Hrvatsku prikazuju se u ovom tekstu. Monografija koja uključuje komparativne analize i interpretacije podataka za sva četiri spomenuta društva u pripremi je.

Rezultat intenzivne neoliberalne transformacije društava u jugoistočnoj Europi jest da sve značajniju ulogu u proizvodnji nejednakosti u njima dobivaju eksploatacijski tržišni mehanizmi, koji su u fokusu marksističke klasne analize. Međutim, u društvima jugoistočne Europe i dalje djeluju mehanizmi društvenog zatvaranja, koji su bili ključni generatori društvenih nejednakosti u socijalističkom razdoblju. Njih marksistička analiza zanemaruje, a predstavljaju jedan od temelja veberovskog pristupa klasi. U JIE danas ti mehanizmi društvenog zatvaranja, odnosno monopolizacije resursa i isključivanja potencijalnih konkurenata, temelje se na: (1) članstvu u političkim strankama; (2) društvenim mrežama zasnovanima na pripadnosti neformalnim interesnim grupama (klikama), obiteljskom i simboličkom srodstvu te zajedničkom zavičajnom podrijetlu; (3) etničkoj i religijskoj pripadnosti te spolu/rodu i (4) formalnim obrazovnim kvalifikacijama i članstvu u strukovnim udrugama. Važno je napomenuti da su utjecaji eksploatacijskih tržišnih mehanizama i mehanizama društvenog zatvaranja na proizvodnju društvenih nejednakosti isprepleteni, te da se – kao što smo već drugdje ustvrdili – ne mogu analitički izolirati ili svesti na zajedničku osnovicu.⁴ Iz tog razloga društva jugoistočne Europe definiramo kao hibridna.

U uvjetima nerazmrsive isprepletenosti mehanizama koji generiraju društvene nejednakosti bilo je potrebno pronaći novo konceptualno uporište klasne analize. Naime, uobičajeni tip empirijske klasne analize, koji postulira da se klasna struktura temelji na strukturi zaposlenja, svakako ne može biti to uporište budući da ne uzima u obzir utjecaje koji dolaze iz drugih društvenih polja (posebno iz političkog).⁵

---

⁴ Više o mehanizmima društvenog zatvaranja i njihovoj tipologiji vidi u Cvetičanin i sur. (2015.) te Cvetičanin i sur. (2021). Ukratko rečeno, ti mehanizmi – bilo da su formalno ili neformalno institucionalizirani – nisu ništa drugo do prakse koje agenti koriste u borbama u polju, pokušavajući ostvariti svoje ciljeve na račun drugih. U klasnoj analizi društava u jugoistočnoj Europi nužno ih je uzeti u obzir budući da društveni agenti koji ne znaju kako ih upotrijebiti (ili imaju moralne probleme u vezi s tim) mogu izgubiti u borbama u polju, bez obzira na sve kapitale kojima raspolažu.

⁵ Taj pristup, koji Crompton (2008.) naziva „pristupom grupiranja zaposlenja“ (engl. *employment aggregate approach*), ima i čitav niz drugih nedostataka. Oni se, prema Crompton, vide najprije u tome što zaposlenje nipošto nije jedini izvor društvenih nejednakosti – postoje i drugi čimbenici koji ih generiraju, osobito razlike povezane sa spolom/rodom, rasom i dobi. Kao drugo, ako zanimanja i impliciraju različite razine prihoda, ona ne daju nikakve naznake o nečijem bogatstvu (tj. o štednji, dionicama, vlasništvu nad nekretninama, zemljom itd.). Kao treće, u suvremenim društvima puno je ekonomski neaktivnih članova (tj. onih koji nemaju zanimanja) i postavlja se pitanje kako njima pripisati klasni status. Konačno, Crompton ističe da se zanimanja odnose na tehničku, a ne na društvenu podjelu rada, a samo je potonja relevantna za klasnu analizu. S globalnom prevlašću neoliberalne paradigme u 21. stoljeću spomenuti nedostaci postali su još izraženiji. Dugoročna zaposlenost ubrzano odlazi u prošlost, a tržištem rada dominiraju različiti oblici „fleksibilne zaposlenosti“ (zapravo prekarnog rada, s čestim promjenama radnog mjesta i angažmanima na projektnoj osnovi). U takvim okolnostima sustav zanimanja očito prestaje biti stabilnom osnovom klasne analize.

Stoga smo polazište za vlastite analize pronašli u: (1) Bourdieuovoj višedimenzionalnoj koncepciji društvenog prostora, (2) njegovom shvaćanju o mnoštvu čimbenika koji određuju pripadnost društvenim klasama te (3) njegovom razlikovanju dvaju aspekata klasne analize, koje određuje kao „klasne uvjete života“ (fr. *condition de classe*) i „klasni položaj“ (fr. *position de classe*).

U Bourdieuovoj teoriji, društveni prostor, koji on ponekad naziva i „poljem društvenih klasa“ (Bourdieu, 1984.: 345), predstavlja model prostorne koncepcije društvene strukture. Bourdieu ga opisuje kao „kvazirealnost“, koja postoji nezavisno od društvenih agenata koji u njoj zauzimaju pojedine položaje.⁶ Ta struktura položaja i objektivnih odnosa među njima temelji se na distribuciji najvažnijih moći i resursa – kapitala.⁷ Prema Bourdieu, agenti se u društvenom prostoru raspoređuju u odnosu na tri parametra: ukupan obujam kapitala, kompoziciju kapitala te društvenu trajektoriju (tj. promjene prvih dvaju parametara kroz vrijeme).

Uzduž prve i najvažnije osi – koju on u mapama društvenog prostora postavlja vertikalno – društveni su agenti grupirani u klase na temelju ukupnog obujma različitih kapitala kojima raspolažu i koje mogu upotrijebiti u borbama u društvenim poljima. Druga os, koja je postavljena horizontalno u mapama društvenog prostora, odnosi se na kompoziciju kapitala i definira razliku između klasnih frakcija. Naime, prema Bourdieu (1984.), klase se interno dijele na klasne frakcije ovisno o dominaciji ekonomskog ili kulturnog kapitala u ukupnom obujmu kapitala kojim raspolažu. Društveni agenti diferenciraju se i uzduž treće osi – društvene trajektorije – koja uvodi vremensku dimenziju u inače sinkronijsku analizu.

U razvijanju našeg modela klasne analize od presudne je važnosti bila temeljna karakteristika Bourdieuova pojma društvene klase – njezina višedimenzionalnost, odnosno to što je u njegovoj koncepciji klasna pripadnost uvjetovana djelovanjem mnoštva čimbenika. Naime, prema Bourdieu (1984.: 106), „[d]ruštvenu klasu ne definira neka karakteristika (čak ni ona koja najviše određuje, poput obujma i kompozicije kapitala) niti pak skup karakteristika (spola, dobi, društvenog podrijetla, etničkog podrijetla – udjela bijelaca i crnaca, primjerice, ili starosjedilaca i useljenika – prihoda, obrazovne razine itd.), pa čak ni lanac karakteristika izveden iz temeljne karakteristike (položaja u proizvodnim odnosima) u uzročno-posljedičnom odnosu, onog što uvjetuje i uvjetovanog, nego struktura odnosa između svih relevantnih karakteristika, koja daje svoju specifičnu vrijednost svakoj od njih i učincima koje ostvaruju na prakse“.

⁶ Vidi Bourdieu i Wacquant (1992.: 127), također Weininger (2005.: 89).

⁷ Kao što je poznato, Bourdieu (1986.) razlikuje tri generička oblika kapitala: ekonomski, kulturni i socijalni. U drugim svojim radovima govori i o četvrtom generičkom obliku kapitala: simboličkom kapitalu, koji je najbliži pojmu prestiža i obavlja funkciju legitimacije drugih oblika kapitala. Za razliku od generičkih oblika kapitala, u Bourdieuovoj koncepciji postoje i oblici kapitala specifični za polja (religijsko, političko, birokratsko, akademsko, medijsko...).

Na koncu, u razvijanju svoga modela razlikovali smo dva već spomenuta aspekta klasne analize, pod kojima Bourdieu (1966.) podrazumijeva: (1) materijalne uvjete života i tip rada koji obavljaju pripadnici klase (što zove klasnim uvjetima života) te (2) mjesto koje klase zauzimaju u povijesno definiranoj društvenoj strukturi i u odnosima koje uspostavljaju s drugim sastavnim dijelovima te strukture (što zove klasnim položajem).⁸

Oslanjajući se na gore navedene postulate, razvili smo novi model klasne analize, početno prikazan u Cvetičanin i sur. (2021.), čija četiri koraka detaljnije predstavljamo u ovom članku. Prva dva koraka omogućavaju definiranje klasnih uvjeta života i klasnog položaja, a treći i četvrti korak identificiranje granica među klasama i među klasnim frakcijama.

U prvom koraku izmijenili smo i dopunili Bourdieuov model klasne analize na način koji omogućuje analizu klasne strukture u Hrvatskoj na početku trećeg desetljeća 21. stoljeća. Nakon toga, na temelju primarnih podataka, konstruirali smo društveni prostor u Hrvatskoj, oslanjajući se na analizu višestrukih podudarnosti (engl. *Multiple Correspondence Analysis* – MCA). Zatim smo, u tako dobivenom društvenom prostoru, uz pomoć hijerarhijske i meke (engl. *fuzzy*) klusterske analize, identificirali „teorijske“ ili „objektivne klase“ u Hrvatskoj.⁹

U drugom koraku analizirali smo mehanizme koji generiraju društvene nejednakosti u suvremenoj Hrvatskoj. Uz analizu eksploatacijskih tržišnih mehanizama, što je uobičajen pristup, pozornost smo posvetili i često zanemarivanim mehanizmima društvenog zatvaranja, na čiji su značaj ukazali Weber (1978. [1922.]), Parkin (1979.) i Murphy (1988.).

---

⁸ Bourdieu je ponovo istaknuo potrebu analiziranja dvaju različitih aspekata objektivnih klasa u novijim člancima (1985.: 725, 1987.: 6). U njima navodi da se utjecaji na društvene agente pojavljuju kroz obje spomenute determinante: intrinzično (kroz materijalne uvjete života) i relacijski (tj. u odnosu na druge klasne položaje).

⁹ Bourdieu (1985., 1987.) teorijskim ili objektivnim klasama (koje još zove i logičkim klasama ili klasama na papiru) naziva agregate društvenih agenata koji zauzimaju slične položaje u društvenom prostoru, odnosno imaju sličan ukupan obujam i kompoziciju kapitala. Njihovi su egzistencijalni uvjeti zbog toga slični i na njih djeluju slični uvjetujući čimbenici, zbog čega razvijaju slične dispozicije, što onda dovodi do sličnih praksi. Prema Bourdieu, budući da je zasnovana na određujućim karakteristikama, ta je klasifikacija (poput onih u zoologiji i botanici) ujedno i eksplikativna i prediktivna. Ona, naime, omogućuje da se na temelju znanja o posjedovanju određenog obujma i kompozicije kapitala predvide druge karakteristike grupa klasificiranih društvenih agenata: njihove prakse, političke orijentacije, ukusi, afiniteti, kao i izgledi da se međusobno susretnu, sklope prijateljstva i partnerske odnose.

Analize iz prvog i drugog koraka dovele su nas do koncepcije sveukupne društvene nejednakosti kao nejednakosti u društvenim moćima.¹⁰ Naime, za razliku od djelomičnih nejednakosti koje generira sustav zanimanja, naša koncepcija odnosi se na općenitu društvenu povlaštenost/nepovlaštenost, koja potječe ne samo iz ekonomskog nego i iz drugih društvenih polja.

Rezultat je tih analiza i koncepcija klasne strukture kao relativno stabilnih, objektivnih i konfliktnih odnosa između velikih agregata društvenih agenata, čiji klasni položaj definiraju njihove različite uloge u eksploatacijskim tržišnim mehanizmima i mehanizmima društvenog zatvaranja.

U trećem i četvrtom koraku analizirali smo kako se uspostavljaju granice između klasa, koristeći pojam simboličkih granica Michèle Lamont (1992., 2010.; Lamont, Pendergrass i Pachucki, 2001.; Lamont i Molnár, 2002.) te pojam diferencijalnog povezivanja, koji su u svojim stratifikacijskim analizama razvili predstavnici *Cambridge Stratification Group* (Stewart, Prandy i Blackburn, 1980.; Prandy i Jones, 2001.; Bottero i Prandy, 2003.; Bottero, 2005.).

Tako smo, dodajući sloj za slojem onoga što čini klasu djelatnom silom u društvenom životu, došli do modela klasne strukture suvremenog hrvatskog društva.

U završnim razmatranjima donosimo sintetski prikaz dobivene klasne strukture, raspravljamo o novom pojmu egzistencijalne klase te objašnjavamo najvažnije značajke svog postbourdieuovskog pristupa.

2. Podaci i metode

Članak se temelji na primarnim podacima iz dvaju opsežnih projekata. Prvi od njih, „Life-Strategies and Survival Strategies of Households and Individuals in South-East European Societies in the Times of Crisis“, proveden je između 2014. i 2016. godine. U okviru tog projekta, od siječnja do ožujka 2015. godine, agencija IPSOS Adria provela je anketno ispitivanje u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini te Srbiji. Anketiranje je provedeno terenskim intervjuiranjem na višestapnom probabilističkom uzorku od ukupno 3.906 ispitanika (od toga 1.000 u Hrvatskoj). Sve kvantitativne

¹⁰ Valja zapaziti da u svom modelu ne govorimo o moći kao o kumulativnom ishodu (u jednini), nego o različitim društvenim moćima (u množini). Takvu našu konceptualizaciju inspirirale su Bourdieuove (1990.: 300) tvrdnje da su kapitali oblici moći, koji se – poput energije u prirodi – mogu javiti u različitim oblicima i pretvarati jedan u drugi. U tome Bourdieu slijedi Bertranda Russella (1938.: 12–14), a navodi i Russellovu tvrdnju da „[p]okušaj da se jedan oblik moći, recimo bogatstvo, obrađuje odijeljeno od drugih, može biti tek djelomično uspješan, baš kao što će proučavanje jednog oblika energije u nekim trenucima biti manjkavo, ako se ne uzmu u obzir drugi oblici“.

analize u ovom članku temelje se na podacima iz tog projekta. U njegovom kvalitativnom dijelu provedeno je i ukupno 213 polustrukturiranih intervjua, od čega 53 u Hrvatskoj.

Drugi projekt na temelju čijih smo podataka provodili analize jest „Relacijski rodni identiteti u Hrvatskoj: modernizacijske i razvojne perspektive“, koji se odvijao između 2017. i 2021. godine. Anketno ispitivanje u okviru tog projekta provela je agencija IPSOS PULS, od prosinca 2017. do siječnja 2018. godine na stratificiranom troeta-pnom probabilističkom uzorku od ukupno 1.210 ispitanika. U skladu sa svojom prak-som upotrebe mješovitih istraživačkih pristupa (engl. mixed methods approach),¹¹ u kvalitativnom dijelu projekta proveli smo i ukupno 115 polustrukturiranih intervjua. Osim intervjua vođenih po središnjem protokolu projekta, dodatno smo proveli i 35 intervjua posvećenih tematici mehanizama eksploatacije i društvenog zatvaranja te simboličkih granica.

Pokušavajući zahvatiti višedimenzionalnu prirodu društvene nejednakosti u Hrvat-skoj, koristili smo više metoda i tehnika analize. U obradi kvantitativnih podataka primijenili smo analizu višestrukih podudarnosti (MCA), hijerarhijsku klustersku analizu (HCA), meku (engl. *fuzzy*) klustersku analizu te analizu omjera izgleda (engl. *Odds ratio analysis* – OR). Transkripti intervjua kodirani su i analizirani u programu *QDA Miner*.

Postoje dva ključna ograničenja podataka koje smo koristili u analizama. Prvo se odnosi na to da anketno ispitivanje provedeno unutar projekta „Life-Strategies and Survival Strategies of Households and Individuals in South-East European Societies in the Times of Crisis“ nije obuhvatilo ispitanike u dobi između 18 i 24 godine.¹² Drugo ograničenje nastalo je stoga što u projektu „Relacijski rodni identiteti u Hrvat-skoj: modernizacijske i razvojne perspektive“ u anketnom upitniku nije bilo dovoljno prostora za veći broj pitanja o kapitalima i kulturnim praksama ispitanika. Zbog tih ograničenja u pojedinim komparativnim analizama nije bila moguća potpuna uspo-redivost podataka.

---

¹¹ U tom pogledu također slijedimo Bourdieuov pristup istraživanju, koji pretpostavlja stalno reflektivno kretanje između kvantitativnih i kvalitativnih podataka (Bourdieu i Wacquant, 1992.).

¹² Razlog neuključivanja ispitanika te dobi u istraživanje koje se bavilo strategijama kućanstava u JIE bio je to što oni u tim društvima najčešće žive u kućanstvima roditelja ili su ovisni o njihovim prihodima. Stoga dijele njihove klasne uvjete života i klasni položaj, odnosno nemaju značajniji utjecaj na oblikova-nje strategija kućanstava.

3. Prvi korak: konstruiranje društvenog prostora u Hrvatskoj

Da bismo mogli empirijski istražiti sveukupnu društvenu nejednakost i konstruirati društveni prostor u Hrvatskoj, bilo je nužno na nekoliko razina izmijeniti i dopuniti Bourdieuv model klasne analize. Ponajprije, premda je Bourdieu teoretizirao pojam socijalnog kapitala, u konstrukciji društvenog prostora upotrebljavao je samo indikatore ekonomskog i kulturnog kapitala. Potaknuti njegovim komentarima o izvorima društvenih nejednakosti u nekadašnjoj Istočnoj Njemačkoj,¹³ kao i svojim vlastitim empirijskim i teorijskim analizama klase u postsocijalističkim društvima JIE,¹⁴ smatrali smo nužnim uključiti i indikatore političkog i socijalnog kapitala u konstrukciju društvenog prostora, zbog njihova snažnog utjecaja u procesu generiranja nejednakosti u društvima JIE.

Kao što smo već ranije naznačili (Cvetičanin i sur., 2021.: 249), u svojoj koncepciji politički kapital definiramo kao mogućnost upotrebe (i zloupotrebe) državnih i javnih resursa i ustanova u vlastitu privatnu ili grupnu korist. Za razliku od Bourdieua, koji razumije politički kapital kao podtip simboličkog kapitala djelotvoran u političkom polju, mi taj tip kapitala smatramo generičkim, tj. djelotvornim u svim poljima u društvima JIE. Također, razlikujemo dva podtipa socijalnog kapitala: socijalni kapital neformalnih veza i socijalni kapital solidarnosti (Cvetičanin i Popescu 2011.; Cvetičanin i sur., 2021.). U našoj koncepciji, prvi predstavlja jedan od najznačajnijih mehanizama društvenog zatvaranja, dok je drugi jedan od temelja „strategija preživljavanja“ grupa u nepovoljnom društvenom položaju. Konačno, za razliku od Bourdieua, koji je kulturnom kapitalu pristupao kao jedinstvenom, mi razlikujemo i dva podtipa kulturnog kapitala (lokalni i globalni), čiji se nositelji bore za osvajanje statusa legitimne kulture u društvima JIE.¹⁵

Kad se indikatori političkog i socijalnog kapitala dodaju indikatorima ekonomskog i kulturnog kapitala, društveni se prostor drastično mijenja u odnosu na onaj koji je za Francusku 1960-ih i 1970-ih konstruirao Bourdieu. U našem modelu društve-

¹³ Prema Bourdieu (1998.a), u socijalističkim je društvima ključnu ulogu igrao „politički oblik socijalnog kapitala“ (koji je omogućavao privatno prisvajanje javnih dobara i usluga), dok je kulturni kapital imao ključnu opozicijsku ulogu. I do jednoga i do drugoga dolazilo je zbog ograničenja nametnutih ekonomskom kapitalu kao načela diferencijacije u tim društvima. U široj slici, to bi značilo da, prema Bourdieu, u različitim tipovima društava mogu postojati različita načela diferencijacije (odnosno da ekonomski i kulturni kapital ne moraju biti jedine njihove osnove). To čak i eksplicite navodi: „Ništa nam ne dopušta pretpostaviti da su načela diferencijacije ista u svim vremenima i na svim mjestima“ (Bourdieu, 1998.b: 32).

¹⁴ Usp. Cvetičanin i Popescu (2011.), Cvetičanin (2012.), Tomić-Koludrović i Petrić (2014.b), Cvetičanin i sur. (2021.).

¹⁵ Detaljnije objašnjenje vidi u Cvetičanin i Popescu (2011.: 445, 448–449) te Cvetičanin i sur. (2021.: 971).

ni se prostor sastoji od regija koje su određene različitim kombinacijama kapitala, s tim što neki od njih dominiraju kao ključni resursi. Ukupan obujam kapitala ostaje dominantnim načelom, ali dolazi do modifikacije Bourdieuova načela kompozicije kapitala, koja se u njegovom modelu temeljila jedino na različitom omjeru između ekonomskog i kulturnog kapitala.

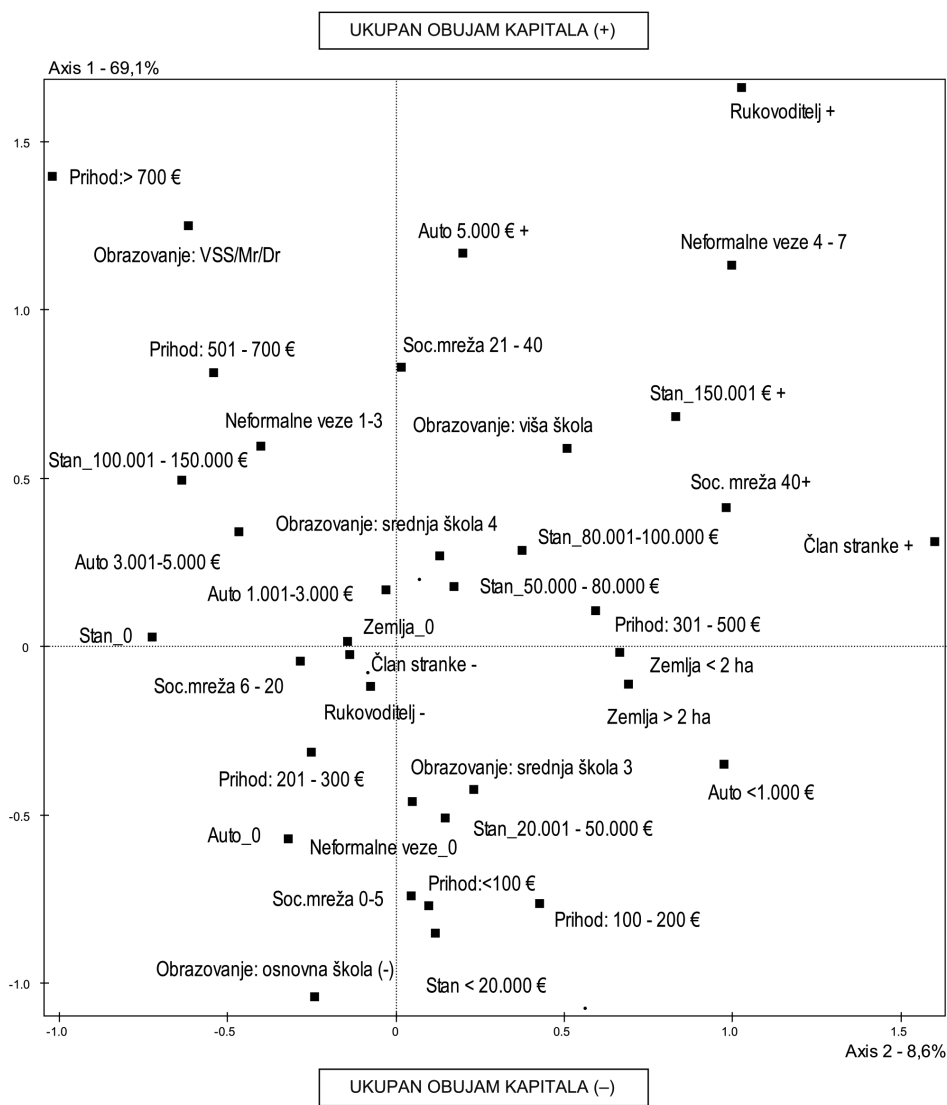
U konstrukciji društvenog prostora u Hrvatskoj koristili smo analizu višestrukih podudarnosti (MCA). Riječ je o metodi koju je proslavila Bourdieuova utjecajna studija *Distinkcija* (1984.), a razvila ju je grupa francuskih matematičara i statističara okupljena oko J.-P. Benzécija.¹⁶

Kao indikatore ekonomskog kapitala koristili smo: (1) prosječan mjesečni prihod kućanstva (po članu), (2) vrijednost stana/kuće u vlasništvu članova kućanstva, (3) vrijednost jednog ili više automobila članova kućanstva (ako ih imaju) te (4) veličinu obradive zemlje (ako je imaju). Kao indikator političkog kapitala koristili smo sintetsku varijablu koja indicira ima li ispitanik rukovodeći položaj u političkoj stranci i/ili javnoj upravi (na lokalnoj, regionalnoj ili nacionalnoj razini) ili pak rukovodeću ulogu u poduzećima ili javnim ustanovama. Kao indikatore socijalnog kapitala koristili smo odgovore na pitanja o tome: (1) na koliko se ljudi i na koje ljude (rođake, susjede, kolege s posla, članove političkih stranaka ili pripadnike religijske zajednice) ispitanici mogu osloniti kad im treba pomoć (tj. ispitali smo kolike su i koliko su raznovrsne njihove socijalne mreže); (2) imaju li neformalne veze u javnim ustanovama (sudu, policiji, zdravstvenim ustanovama, obrazovnim ustanovama, uredima tijela lokalne samouprave) koje im mogu pomoći u zaobilaženju formalnih procedura te (3) jesu li članovi političkih stranaka. Kao indikator kulturnog kapitala koristili smo podatke o najvišem postignutom stupnju obrazovanja ispitanika.

---

¹⁶ Polazište te škole, koja se danas naziva i geometrijskom analizom podataka (engl. *Geometric Data Analysis* – GDA), jest da nisu prihvatljive *a priori* pretpostavke o prirodi podataka koji se analiziraju (npr. njihova podjela na nezavisne i zavisne varijable). Umjesto toga, središnja je postavka da podacima treba dati priliku da „govore sami za sebe“. Stoga je analiza višestrukih podudarnosti (engl. *Multiple Correspondence Analysis* – MCA) zamišljena kao induktivna, eksploratorna tehnika čiji je glavni cilj otkriti strukture skrivene u podacima. U tome je slična faktorskoj analizi – pogotovo ekstrakcijskoj metodi poznatoj pod nazivom „analiza glavnih komponenti“ (engl. *Principal Components Analysis*). Međutim, uvođenjem tzv. pasivnih ili suplementarnih varijabli može se također koristiti u ekspanativne svrhe. U MCA analizama koriste se dva tipa varijabli: aktivne varijable (čiji međuodnosi konstituiraju mapu) te suplementarne ili pasivne varijable, koje se projiciraju na aktivne (one ne mijenjaju odnose na mapi, nego pokazuju odnos prema aktivnim varijablama). Rezultati MCA prikazuju se na dva načina: kroz tzv. oblake modaliteta (koji otkrivaju prostorne odnose između varijabli) te kroz tzv. oblake individua (unutar kojih je moguće vidjeti položaj individua na istim tim mapama prema pojedinim značajkama – spolu/rodu, dobi, obrazovanju, zanimanju itd.).

Slika 1
Društveni prostor u Hrvatskoj

Kao što se vidi na slici 1, društveni prostor u Hrvatskoj strukturiran je dvjema osima, koje objašnjavaju 77,7% varijance. Prva os odnosi se na ukupni obujam kapitala i objašnjava 69,1% varijance, dok druga os – koja se odnosi na kompoziciju kapitala – objašnjava 8,6% varijance¹⁷.

¹⁷ To upućuje na postojanje izrazitih razlika u uvjetima života između objektivnih klasa, a nepostojanje osobito velikih razlika između klasnih frakcija.

U svrhu objašnjenja osi, odnosno identifikacije dimenzija koje one mjere, izdvojili smo one varijable čiji je doprinos veći od prosječnog doprinosa varijabli ($1/Q$, gdje Q označava ukupan broj varijabli), odnosno sve varijable čije vrijednosti doprinose više od 11,11%. U slučaju prve osi to uključuje obrazovanje ispitanika (22,8%), dvije varijable ekonomskog kapitala (prihod po članu kućanstva 16,2%, vrijednost automobila 14,8%) te dvije varijable socijalnog kapitala (broj neformalnih veza u javnim institucijama 15,2%, veličina socijalnih mreža ispitanika 13%). Varijable koje u najvećoj mjeri doprinose objašnjenju druge osi vidljive su u opozicijama ekonomskog i socijalnog kapitala (prihod po članu kućanstva 16%, članstvo u političkim strankama 15,7%, vrijednost stana 14,8% i vrijednost automobila 14,1%).

Na mapi društvenog prostora u Hrvatskoj (slika 1), slično kao i u Bourdieuovim analizama za Francusku, temeljna razlika (na vertikalnoj osi) vidi se u koncentraciji modaliteta velikog ukupnog obujma kapitala u gornjim regijama mape (Prihod > 700 €¹⁸, Auto 5.000 € +, Stan 150.000 € +, Obrazovanje: VSS/Mr/Dr, Rukovoditelj +, Član stranke +, Neformalne veze 4 – 7, Soc. mreža 40 +, Soc. mreža 21 – 40), a malog ukupnog obujma kapitala u donjim regijama mape (Prihod < 100 €, Stan < 20.000 €, Obrazovanje: Osnovna škola -, Soc. mreža 0 – 5, Neformalne veze 0, Rukovoditelj -).

Međutim, za razliku od Bourdieuovog modela, u kojem se kompozicija kapitala izražavala jedino kroz različite omjere ekonomskog i kulturnog kapitala, naš model – primijenjen na društveni prostor u suvremenoj Hrvatskoj – uspijeva zahvatiti radikalnu višedimenzionalnost. Naime, u našim empirijskim rezultatima kao ključna opozicija u gornjim regijama društvenog prostora (na horizontalnoj osi) javlja se suprotstavljenost između indikatora kulturnog kapitala u gornjem lijevom kvadrantu (Obrazovanje: VSS/Mr/Dr) i indikatora političkog i socijalnog kapitala u gornjem desnom kvadrantu (Rukovoditelj +, Član stranke +, Neformalne veze 4 – 7, Soc. mreža 40 +, Soc. mreža 21 – 40). Druga opozicija u gornjim regijama društvenog prostora odnosi se na bifurkaciju ekonomskog kapitala: u gornjem lijevom kvadrantu nalazimo indikatore najviše razine prihoda (Prihod > 700 €), a u desnom gornjem kvadrantu indikatore najvećeg materijalnog bogatstva (Stan 150.000 € +, Automobil (5.000 € +) te – naoko paradoksalno – modalitete nižih prihoda po članu kućanstva (301 – 500 €). Treća opozicija javlja se u donjim regijama društvenog prostora, gdje je primjetna suprotstavljenost između viših vrijednosti modaliteta socijalnog kapitala i prihoda (Soc. mreža 6 – 20, Prihod 201 – 300 €) (u donjem lijevom kvadrantu) te više razine vlasništva/bogatstva, izraženog u veličini obradive zemlje i vrijednosti kuće/stana (Zemlja > 2 ha, 20.001 – 50.000 €) (u donjem desnom kvadrantu).

Sljedeći zadatak u našoj analizi bio je identificirati klastere (objektivne klase) u prikazanom društvenom prostoru. Drugim riječima, bilo je potrebno identificirati agre-

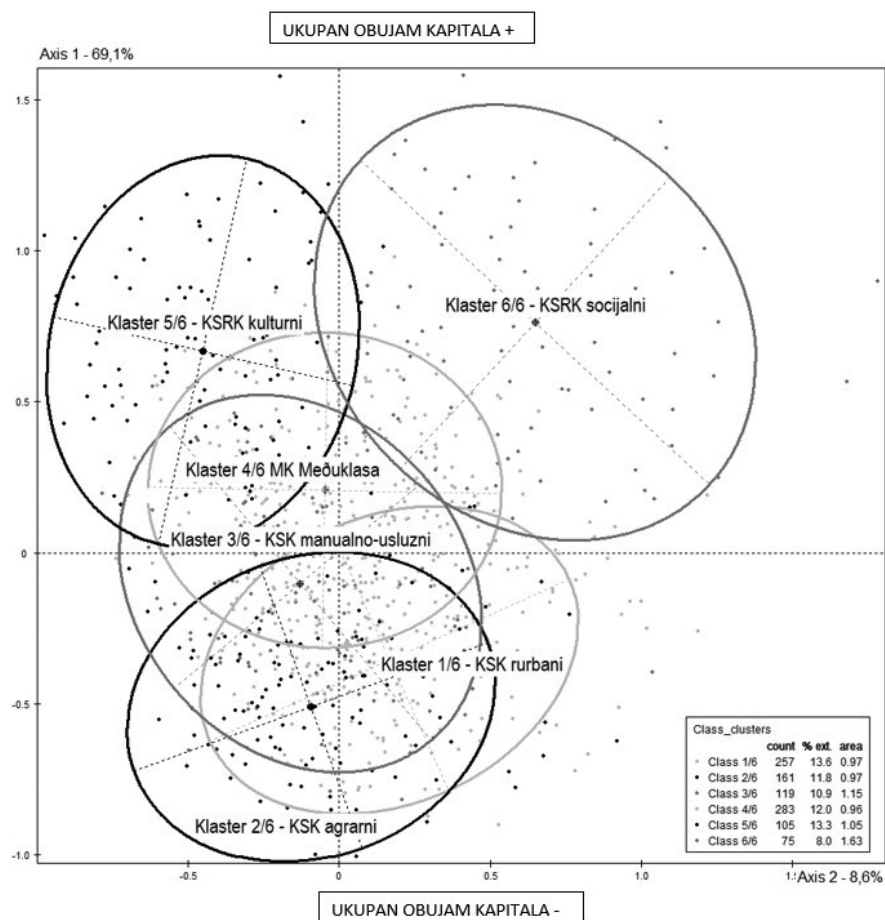
¹⁸ Modaliteti koji prikazuju prihod odnose se na prosječni mjesečni prihod kućanstva (iz svih izvora) po članu kućanstva.

grate ispitanika čiji su egzistencijalni uvjeti slični (mjereno obujmom i kompozicijom kapitala), bez obzira na to koji su ih od spomenutih višestrukih mehanizama generiranja nejednakosti doveli do njih. Da bismo locirali regije društvenog prostora u kojima društveni agenti imaju sličan ukupni obujam kapitala te slične kombinacije ekonomskog, političkog, socijalnog i kulturnog kapitala, koristili smo hijerarhijsku aglomerativnu klstersku analizu (HCA) zasnovanu na Wardovoj metodi. U toj klsterskoj analizi kao varijable smo koristili prvih pet faktorskih koordinata ekstrahiranih iz MCA. Pokazalo se da rješenje sa šest klastera indicira optimalnu kombinaciju homogenosti unutar klastera i heterogenosti između klastera (vidi tablicu 4 u Dodatku).

Dobiveni rezultati (klasteri), zasnovani na ukupnom obujmu kapitala, njihovoj kompoziciji te ključnim resursima, prikazani su na slici 2.

Slika 2

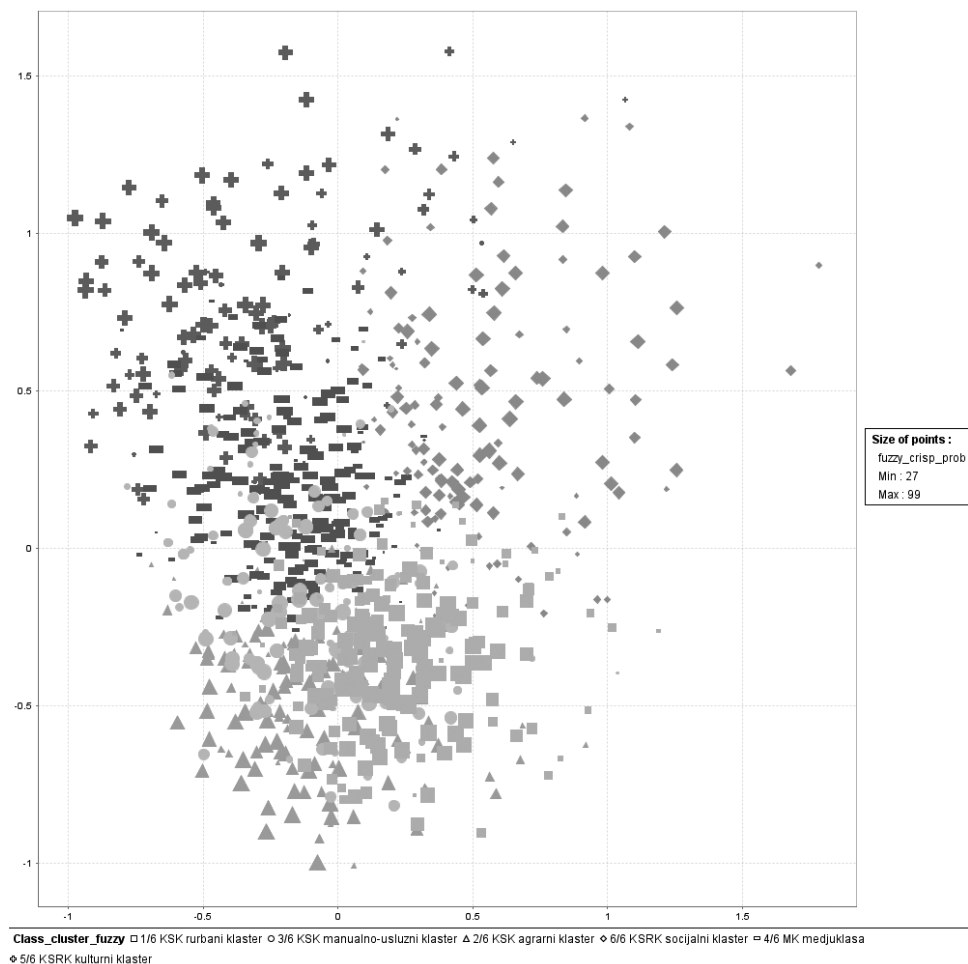
Klasteri u društvenom prostoru u Hrvatskoj (HCA)

Da bismo validirali rješenje dobiveno HCA, dodatno smo obavili i meku klstersku analizu, koja pruža točniju operacionalizaciju bourdieuovskog razumijevanja klasnih granica. Riječ je, naime, o proceduri mekog klsteriranja, u kojoj se za svaku individuu određuje kolika je vjerojatnost da će pripadati određenom klsteru – točke bliže centroidu klstera imaju veću vjerojatnost pripadnosti klsteru od točaka na rubovima. Meko klsteriranje o kojem ovdje izvješćujemo također je (kao i HCA) rezultiralo rješenjem sa šest klstera. Da bismo procijenili kvalitetu rješenja zatim smo usporedili konzistentnost mekog i HCA rješenja, s vrlo zadovoljavajućim rezultatom.¹⁹

Slika 3

Klsteri u društvenom prostoru u Hrvatskoj (meka klsterska analiza)

¹⁹ Dobili smo vrlo visoku konzistentnost HCA i mekog klsterskog rješenja. Naime, rezultati tih dvaju različitih tipova klsterske analize preklapaju se u vrlo visokoj mjeri (između 76,3% i 96,6%) (vidi tablicu 8 u Dodatku).

Identificirali smo šest klastera, koji odgovaraju bourdieuovskim objektivnim ili teorijskim klasama: (1/6) Klasa siromašna kapitalima (KSK) – rurbani klaster, (2/6) Klasa siromašna kapitalima (KSK) – agrarni klaster, (3/6) Klasa siromašna kapitalima (KSK) – manualno-uslužni klaster, (4/6) Međuklasa (MK), (5/6) Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – kulturni klaster te (6/6) Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – socijalni klaster.

Budući da su rezultat relacijskog pristupa, dobiveni klasteri ne mogu se analizirati kao društvene grupe s nekim intrinzičnim svojstvima (kao u supstantivističkom pristupu). Ono što se može i što je potrebno učiniti jest analizirati strukturne razlike između dobivenih klastera i njihove međusobne odnose (što predstavlja relacionistički pristup).

Najvidljivije razlike odnose se na ukupan obujam kapitala. Nalazimo ih između ispitanika iz klastera Klase srednje razine kapitala – KSRK (u gornjim regijama društvenog prostora) i ispitanika iz klastera Klase siromašne kapitalima – KSK (u donjim regijama). No, jasne se razlike također vide između klastera s približno istim ukupnim obujmom kapitala. Te finije razlike odnose se na ključne resurse, kompoziciju kapitala te sociodemografske značajke (vidi tablice 9 i 10 u Dodatku).

Najprije smo analizirali razlike između triju klastera Klase siromašne kapitalima (KSK), koje se tiču ključnih resursa ispitanika, kao i njihovih zanimanja, spola/roda, dobi i tipa naselja (tj. podjele na urbano i ruralno). Zatim smo sumirali rezultate te analize (posvećene kompoziciji ključnih resursa) pa je potom ponovili i za ispitanike iz dvaju klastera Klase srednje razine kapitala (KSRK) te za Međuklasu (MK).

Kad je riječ o klasterima Klase siromašne kapitalima (KSK), analiza je pokazala da je ključni resurs ispitanika iz klastera KSK-agrarni (2/6) obradiva zemlja. Gotovo ih 80% živi u ruralnim područjima, što objašnjava zašto su poljoprivrednici četiri puta zastupljeniji u tom klasteru nego u uzorku. Oni pripadaju najstarijoj grupi, u kojoj mnogi imaju preko 70 godina (a uz to je u tom klasteru najveći postotak žena). Za razliku od toga, KSK-manualno-uslužni klaster (3/6) sastoji se uglavnom od urbanog stanovništva: dvije trećine ispitanika iz tog klastera živi u gradovima, a osobito su prisutni u manjim gradovima (s između 10.000 i 50.000 stanovnika). Također, ispitanici iz tog klastera među najmlađima su uzorku. Njihov su ključni resurs vještine, s jedne strane manualne, a s druge uslužne. Većina njih bavi se jednim od sljedećih triju zanimanja: tvornički radnici, vlasnici malih trgovina te tehničari. Dakle, pokazalo se da se pripadnici analiziranih dvaju klastera Klase siromašne kapitalima (KSK) razlikuju i po ključnim resursima i u svim drugim analiziranim dimenzijama (urbano/ruralno, dob, spol/rod i zanimanja).

Ispitanici iz klastera KSK-rurbani (1/6) uglavnom žive na selu ili u prigradskim naseljima, a rade u gradovima i oslanjaju se na oba ranije spomenuta ključna resursa

(posjedovanje obradive zemlje te manualne i uslužne vještine). Upravo smo zato taj klaster nazvali rurbanim²⁰. Kad je riječ o zanimanjima, prilično su heterogeni. Uglavnom dolaze iz sljedećih pet grupa: poljoprivrednici, nekvalificirani radnici, tvornički radnici, radnici u sektoru usluga te sitni obrtnici (postolari, drvodjelci i sl.). S obzirom na spol/rod, u tom klasteru postoji ravnoteža, a među ispitanicima koji mu pripadaju podjednako su zastupljene sve dobne skupine.

Sumirajući rezultate analize različitih kompozicija kapitala ispitanika iz triju klastera Klase siromašne kapitalima (KSK), pokazalo se da je u svima njima jedan kapital dominantan, dok neki drugi kapitali očito nedostaju. Ispitanici iz KSK-manualno-uslužni (3/6) imaju višu razinu kulturnog kapitala od ispitanika iz drugih dvaju KSK klastera, a manje ekonomskog kapitala. Ispitanici iz klastera KSK-rurbani (1/6) imaju pak više ekonomskog kapitala od onih iz preostalih dvaju KSK klastera, ali im nedostaje socijalni kapital. I konačno, uz obradivu zemlju, ispitanicima iz klastera KSK-agrarni (2/6) važnim se resursom pokazuje i socijalni kapital (solidarnosti), ali im – u odnosu na pripadnike drugih dvaju KSK klastera – primjetno nedostaje kulturni kapital (u obliku obrazovanja) (vidi tablice 9 i 10 u Dodatku).

U gornjim regijama društvenog prostora, gdje su locirani ispitanici iz klastera koji pripadaju Klasi srednje razine kapitala (KSRK), jasno se razlikuju ispitanici čiji je ključni resurs ekspertno znanje (KSRK-kulturni 5/6) od onih čiji su ključni resurs političke i neformalne veze (KSRK-socijalni 6/6).

Tri četvrtine ispitanika iz klastera KSRK-kulturni (5/6) imaju sveučilišnu diplomu ili još viši stupanj obrazovanja. Većina ih je zaposlena u ekspertnim zanimanjima, premda među njima također ima i rukovoditelja i vlasnika tvrtki. Njihove su socijalne mreže prilično velike, ali su rjeđe članovi političkih stranaka od ispitanika u bilo kojem drugom klasteru u uzorku (čak 98% ispitanika u tom klasteru nisu članovi političkih stranaka). Također, raspoložu relativno malim brojem neformalnih veza u javnim ustanovama.

S druge strane, više od polovice ispitanika iz KSRK-socijalni (6/6) na rukovodećim je ili izvršnim položajima.²¹ Štoviše, jedino u tom klasteru više od trećine ispitanika jesu članovi političkih stranaka, dok ih je u svim drugim klasterima manje od 10%. Isto tako, više od polovice ispitanika iz klastera KSRK-socijalni (6/6) ima mnoštvo neformalnih veza u javnim ustanovama te preko 40 osoba na koje se mogu osloniti u

²⁰ Važno je zapaziti da se naziv „rurbani“ odnosi više na dvojni tip rada koji ispitanici obavljaju, nego na njihovo mjesto boravka. U sociološkoj literaturi iz 1970-ih ta se grupa (koja kombinira industrijski i poljoprivredni rad) označavala izrazom „polutani“ (ili ih se opisivalo kao pripadnike „seljačke urbanosti“, engl. *peasant urbanities*) (Simić, 1973.).

²¹ Postotak rukovoditelja u drugim klasterima manji je od 3%, osim u KSRK-kulturni (5/6), gdje iznosi 16,2%.

svojim vrlo raznolikim socijalnim mrežama. Kad je pak riječ o kulturnom kapitalu, približno jedna trećina ispitanika iz tog klastera ima fakultetsko obrazovanje, a još je 10% završilo višu školu, no većina (44%) ima četverogodišnju srednju školu (vidi tablicu 9 u Dodatku).

U pogledu ekonomskog kapitala, najveće prihode imaju ispitanici iz klastera KSRK-kulturni (5/6). Preko 80% njih živi u kućanstvima u kojima je prihod preko 500 € po članu, a više od polovice u kućanstvima s prihodom od preko 700 € eura po članu. Za razliku od toga, kad je riječ o vlasništvu, unutar tog klastera postoji vrlo izražena interna podjela. Naime, jedna grupa ima u vlasništvu nekretnine (kuće i stanove) znatne vrijednosti, kao i skupe automobile, dok pripadnici druge grupe imaju skromne posjede, žive kao podstanari i nemaju automobile.

S druge strane, prihodi ispitanika iz klastera KSRK-socijalni (6/6) nešto su niži. Većina ima prihode između 301 i 500 € po članu kućanstva (premda 30% ima i veće prihode). Međutim, valja naglasiti da im je bogatstvo (kuće, stanovi, automobili, a osobito obradiva zemlja) veće nego kod ispitanika iz klastera KSRK-kulturni (5/6). Isto tako, valja primijetiti da često imaju veće zemljišne posjede od ispitanika iz klastera KSK-agrarni (2/6) (kojima je to ključni resurs). To se može povezati s tim što određeni broj ispitanika iz socijalne frakcije KSRK (6/6) živi u ruralnim područjima (vidi tablice 9 i 10 u Dodatku).

Razlike između dvaju KSRK klastera vidljive su također i po njihovim sociodemografskim značajkama. KSRK-socijalni (6/6) jedini je klaster u kojem je – u odnosu na ukupnu zastupljenost u uzorku – relativno više muškaraca od žena te relativno najviše ispitanika srednjih godina (između 41 i 50 godina). Za razliku od toga, kad je riječ o klasteru KSRK-kulturni (5/6), posrijedi je izrazito urbana populacija s većim udjelom mlađih od 40 godina (vidi tablicu 10 u Dodatku).

Naposljetku, valja objasniti razlike između klastera Međuklase (MK) (4/6) i svih drugih klastera u našem uzorku. Kao što se vidi na mapi društvenog prostora, klaster Međuklase (4/6) javlja se na sjecištima drugih klastera, bez svog vlastitog prostora. Stoga nema temeljnog resursa koji bi bio specifičan za tu klasu. Umjesto toga, ispitanici iz klastera Međuklase (4/6) služe se različitim resursima – koje posjeduju u većoj mjeri od ispitanika iz klasterâ Klase siromašne kapitalima (KSK), no ipak u manjoj mjeri od onih iz klasterâ Klase srednje razine kapitala (KSRK). Nadalje, ispitanici iz klastera MK (4/6) ravnomjernije su zastupljeni u više sociodemografskih kategorija (u pogledu dobi, prebivališta, obrazovanja, prihoda, vlasništva) (vidi tablicu 10 u Dodatku).

Jedan od nedostataka našeg anketnog ispitivanja jest to što pripadnici najmoćnije klase (Klase bogate kapitalima – KBK) nisu zastupljeni u uzorku. Naime, njih ne samo da je vrlo malo nego i obično odbijaju sudjelovati u anketnim ispitivanjima. Budući da je riječ o društvenim agentima s najvišom razinom društvenih moći, bez kojih bi

slika klasne strukture bila nepotpuna, uključili smo ih u istraživanje upotrebom drugih metoda (analizom sekundarnih podataka i polustrukturiranim intervjuima). Naše dosadašnje spoznaje upućuju na to da se Klasa bogata kapitalima u Hrvatskoj sastoji od dvije frakcije (političke i ekonomske), koje se međusobno bore za „uspostavu dominantnog načela dominacije“ (Bourdieu, 1984: 232), tj. za to čiji će temeljni resurs dominirati društvom (u ovom slučaju, hoće li to biti politički ili ekonomski kapital).²²

Društveni agenti s najvišim razinama političkog kapitala u Hrvatskoj obuhvaćaju vodstvo glavnih političkih stranaka (osobito kada su na vlasti i zauzimaju ključne državne položaje), sam vrh crkvene hijerarhije, najviše slojeve aparata državne sigurnosti (nekadašnjeg i sadašnjeg) te sudstva. S druge strane, postoji nekoliko grupa društvenih agenata s vrlo visokim razinama ekonomskog kapitala. Njih čine veliki postsocijalistički poduzetnici (koji su bogatstvo uglavnom stekli privatizacijom poduzeća i resursa prethodno u društvenom vlasništvu), voditelji hrvatskih podružnica međunarodnih banaka i korporacija (od kojih su neki stranci), vlasnici najpoznatijih odvjetničkih ureda te tzv. kontroverzni poduzetnici i menadžeri (tj. oni koji na različite načine posluju u sivoj zoni), kao i estradne zvijezde i sportaši (osobito ako igraju za strane klubove).

U Hrvatskoj, baš kao i u drugim društvima JIE koja smo proučavali, društveni agenti čak i najviše razine kulturnog kapitala ne spadaju u Klasu bogatu kapitalima, osim ako nisu aktivno angažirani u politici.

Naposljetku, valja ponovo naglasiti da su pripadnici objiju frakcija Klase bogate kapitalima (KBK) na nacionalnoj razini vrlo malobrojni.²³ Međutim, nešto brojniji dio iste klase postoji na lokalnoj i regionalnoj razini.²⁴ Obujam njihova političkog i ekonom-

²² Ono o čemu je ovdje riječ je, prema Bourdieu (1984: 310), „nametanje dominantnog načela dominacije unutar dominantne klase – ili, drukčije rečeno, osiguravanje najboljeg tečaja razmjene za onu vrstu kapitala kojom je pojedina grupa najbolje opskrbljena“.

²³ Prema našim procjenama, temeljenima na podacima iz različitih izvora, najviši sloj Klase bogate kapitalima (KBK) mjeri se u stotinama. Prema Forbesovoj listi, koja se odnosi na ukupno bogatstvo, u Hrvatskoj je 2015. godine bilo troje kunskih milijardera te 101 tzv. supermilijunaš. Konzultantska kuća Knight Frank procijenila je pak da je u Hrvatskoj 2017. godine bilo 120 supermilijunaša (odnosno osoba čije se ukupno bogatstvo procjenjuje na više od 30 milijuna dolara). Kad je riječ o plaćama, prema podacima Porezne uprave Ministarstva financija Republike Hrvatske, u Hrvatskoj su 2021. godine 343 osobe primale neto plaću višu od 100.000 HRK mjesečno (vidi tablicu 28 u Dodatku).

²⁴ Na temelju ekonomskih indikatora (posjeda i prihoda), te uzimajući u obzir članove njihovih kućanstava, ukupan broj pripadnika Klase bogate kapitalima (KBK) u Hrvatskoj mogao bi se procijeniti na približno 1% stanovništva. Do te procjene došli smo usporedbom mnoštva podataka iz različitih izvora. Primjerice, prema podacima Istraživačkog instituta Credit Suisse u Hrvatskoj je 2015. godine bilo 11.400 dolarskih milijunaša, a prema podacima konzultantske kuće Knight Frank za 2017. godinu 11.900 dolarskih milijunaša. Kad je riječ o plaćama, prema podacima Porezne uprave Ministarstva financija Republike Hrvatske, u Hrvatskoj su 2021. godine 6.943 osobe primale neto plaću višu od 30.000 HRK mjesečno (vidi tablicu 28 u Dodatku).

skog kapitala niži je od onoga nazočnoga kod te klase na nacionalnoj razini, ali se još uvijek može jasno razlikovati od frakcija Klase srednje razine kapitala (KSRK). Unatoč razlikama u obujmu kapitala, pripadnici višeg i nižeg dijela Klase bogate kapitalima (K BK) povezani su brojnim zajedničkim poslovnim interesima i članstvom u dominantnim političkim strankama. No, ono što ih ujedinjuje više od svega drugog obrana je *statusa quo*, budući da oni najviše primjenjuju mehanizme tržišne eksploatacije i/ili mehanizme društvenog zatvaranja, te profitiraju od njih.

4. Drugi korak: mehanizmi stvaranja nejednakosti

Identificiranje krajnjeg ishoda – stanja društvene nejednakosti – koje smo obavili u prethodnom koraku nije dovoljno za potpunu klasnu analizu. U takvu je analizu, naime, nužno uključiti uzročne mehanizme koji proizvode klase i klasne frakcije. Kao što je već spomenuto, u svojim smo istraživanjima identificirali dva glavna tipa mehanizama koji generiraju društvene nejednakosti u društvima JIE: eksploatacijske tržišne mehanizme i mehanizme društvenog zatvaranja. Budući da su prvi opsežno obrađeni u literaturi, ovdje se usredotočujemo na analizu različitih tipova mehanizama društvenog zatvaranja. Svoj smo pristup razvili u dijalogu s teorijama koje je početno ocrtao Max Weber (1978. [1922.]), a razradili su ih Frank Parkin (1979.) i Raymond Murphy (1988.).

Polazište teorija društvenog zatvaranja bili su Weberovi sporadični komentari u *Ekonomiji i društvu*, među kojima je za našu analizu najvažniji onaj u kojem opisuje mehanizme tržišnog zatvaranja: „Kad se broj natjecatelja poveća u odnosu na raspon profita, sudionici postaju zainteresirani za ograničavanje natjecanja. Obično jedna grupa natjecatelja uzima neku vanjsku [...] karakteristiku druge grupe (stvarnih ili potencijalnih) natjecatelja – *rasu, jezik, religiju, lokalno ili društveno podrijetlo, podrijetlo predaka, prebivalište / mjesto stanovanja itd.* – kao izliku za pokušaj njihova isključivanja. [...] Ta je monopolizacija usmjerena protiv natjecatelja koji dijele neke pozitivne ili negativne karakteristike; svrha joj je uvijek zatvaranje društvenih i ekonomskih povoljnih prilika onima koji su izvan grupe.“ (Weber 1978. [1922.]: 341–42).²⁵

Referirajući se na Webera, Parkin (1979.) je koncipirao opću teoriju društvenog zatvaranja, koju je dalje razvio Murphy (1988.). Parkin razlikuje dva načina zatvaranja: (1) isključivanje, koje pretpostavlja upotrebu moći prema dolje (subordinaciju), te

²⁵ Citat je preveden iz odgovarajućeg ulomka citiranog izdanja. Kurziv je naš. Kao što se vidi iz citata, Weber nije smatrao društvenim zatvaranjem funkcioniranje tržišta kao takvo, nego je smatrao da se ono događa tek kad neekonomski čimbenici (poput onih koje smo označili kurzivom u citatu) interveniraju u rad tržišta. Wendy Bottero (2005.: 60) tvrdi isto to kad navodi da Weberu društveno zatvaranje predstavlja „ubacivanje statusnih elemenata u ekonomska načela“.

(2) uzurpaciju, koja predstavlja pokušaj prisvajanja povlastica viših grupa djelovanjem odozdo. Osim toga, koncipirao je pojam dvostrukog zatvaranja, prema kojem akteri istodobno bivaju isključivani i sami isključuju druge. Također je razlikovao individualne i kolektivne oblike isključivanja te formalne i neformalne prakse isključivanja.

Najslabiji dio Parkinove teorije jest njegova koncepcija klase, u kojoj su posve zane-mareni njezini strukturni aspekti. Naime, Parkin je tvrdio da se klase mogu odrediti samo na temelju jednog kriterija: prirode strateškog djelovanja, tj. isključivanja ili uzurpacije. Nasuprot tome, Murphy (1988.: 114) tvrdi da pojam „društvena klasa“ produktivno spaja klase zasnovane na vlasništvu (koje su proizvod tržišnih mehanizama) i statusne grupe (koje koriste mehanizme društvenog zatvaranja). Potonji pristup znatno je bliži postavkama našeg modela klasne analize.

Međutim, ono u čemu se ne slažemo ni s Parkinom ni s Murpheyem jest njihova tvrdnja da se sve društvene nejednakosti mogu objasniti mehanizmima društvenog zatvaranja. U njihovim koncepcijama, eksploatacijski su procesi zapravo tek specifičan slučaj društvenog zatvaranja. Za razliku od toga, mi tvrdimo da su eksploatacijski tržišni mehanizmi i mehanizmi društvenog zatvaranja bitno drukčiji tipovi uzročnih mehanizama koji proizvode društvene nejednakosti.

U tome se slažemo s Erikom Olinom Wrightom, koji navodi da su – kad je riječ o eksploataciji – eksploatatori i eksploatirani u odnosu međuzavisnosti: „eksploatatori aktivno trebaju eksploatirane, jer dobrobit eksploatatora ovisi o trudu eksploatiranih“ (Wright, 2005.: 24). Za razliku od toga, oni koji provode društveno zatvaranje ne ovise o isključenima, nego im je cilj ukloniti ih iz natjecanja. Na tome temeljimo svoj stav da eksploatacijski tržišni mehanizmi i mehanizmi društvenog zatvaranja proizvode društvene nejednakosti na bitno različit način.

Naša bi se koncepcija eksploatacijskih tržišnih mehanizama u postsocijalističkim društvima mogla opisati kao relacijska i povijesna. Naime, polazimo uvijek od uspoređivanja radničkih prava u proučavanim društvima JIE danas (ovdje u hrvatskom društvu) u odnosu na ona u socijalističkom razdoblju. Pod eksploatacijskim tržišnim mehanizmima razumijemo zakonske i osobito *de facto* mehanizme na temelju kojih se odvija smanjivanje i kršenje radničkih prava, a koji omogućuju brzo bogaćenje eksploatatora.

U Hrvatskoj se danas načini eksploatacije ogledaju se prvenstveno u široko rasprostranjenom povremenom i privremenom zapošljavanju²⁶ kao i sezonskom radu (osobito u turizmu). Eksploatacijske prakse obuhvaćaju izbjegavanje plaćanja zakonski propisanih socijalnih doprinosa (najčešće zdravstvenog i mirovinskog osiguranja) te naknada za prekovremeni rad, uskraćivanje prava na dnevni i tjedni odmor, otkazivanje ugovora o radu na određeno vrijeme u trenutku kad bi radnici po zakonu trebali prijeći u stalni radni odnos kao i iskorištavanje svih drugih nesigurnosti koje donosi povremeno i privremeno zapošljavanje.

Način na koji funkcioniraju spomenuti eksploatacijski mehanizmi vidljiv je iz izjava intervjuiranih u našem istraživanju:

Nama je bilo normalno, recimo, u [ime trgovačkog lanca] da umjesto smjene od 8 sati radiš 10 ili 11 sati. I naravno, ugovor ti se produžuje za dva ili tri mjeseca. I ti ako se pobuniš i kažeš, e znate ja sam prošli mjesec imao 20 prekovremenih koji mi nisu plaćeni, ti ćeš za taj misec dobit [naknadu za prekovremene sate], ali ćeš skupa sa njima dobit i knjižicu, jer oni traže ljude koji su jako poslušni. Budući da je toliko ljudi bez posla, jednostavno ljudi pristaju na sve lošije i lošije uvjete. (muškarac, 47 godina, VŠS)

²⁶ Prema podacima Eurostata, navedenima u Ostojić (2018.), Hrvatska je 2016. godine imala najveći postotak prekarno zaposlenih (na ugovor do tri mjeseca) u Europskoj uniji (8,4%), a bila je četvrta u EU-u po postotku zaposlenih na određeno vrijeme (22,2%). Prema podacima OECD-a, navedenima u istom članku, vidljiv je snažan rast privremene zaposlenosti u Hrvatskoj (s 10,86% 2002. godine na 22,27% 2016. godine). Empirijska istraživanja pokazuju da se privremeno zapošljavanje uglavnom odnosi na slabo kvalificirane i slabo plaćene poslove (Matković, 2013.), kao i da određene skupine stanovništva (žene, mladi, strani i niskokvalificirani radnici te samci iz ruralnih područja) imaju veću vjerojatnost da će biti zaposleni uz ugovore na određeno vrijeme (Tomić, 2020.). Također, postoje naznake o tome da su reforme radnog zakonodavstva umjesto povećanja opće zaposlenosti dovele do stvaranja dualnog tržišta rada (za stalno s jedne te privremeno zapošljavanje s druge strane) (Tomić, 2020.), pri čemu su osobito loše prošli mladi (prema Ostojić (2018.), svaka druga zaposlena osoba do 29 godina bila je zaposlena privremeno). Međutim, općenito govoreći, Hrvatska ne spada u zemlje u kojima je stupanj društvenih nejednakosti – mjeren prihodima – osobito visok (prema podacima Svjetske banke, Gini koeficijent, koji je 2010. godine iznosio 31,6 pao je 2020. godine na 28,3). Isto vrijedi i za kvintilni omjer S80/S20, koji pokazuje odnos relativne raspodjele ukupnog dohotka između prvog i petog kvintila. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, on za 2019. godinu iznosi 4,8. Stopa nezaposlenosti u Hrvatskoj također nije osobito visoka: prema podacima Eurostata, ona je za 2020. godinu iznosila 7,2%. To predstavlja veliko smanjenje u odnosu na 2014. godinu, kad je prema istom izvoru iznosila 17,25%. Takav pad nezaposlenosti, međutim, uglavnom valja pripisati povećanoj stopi iseljavanja stanovništva u radno aktivnoj dobi u inozemstvo (nakon pristupanja EU-u 2013. godine). Detaljne analize nejednakosti plaća u Hrvatskoj između 2003. i 2016. godine vidi u Bićanić i sur. (2018.). O nejednakosti plaća u Hrvatskoj u razdoblju od 1960-ih do sredine 2010-ih vidi Novokmet (2017.: 271–360). Prema Novokmetu (2017.: 271), rast nejednakosti u Hrvatskoj u postsocijalističkom razdoblju valja uglavnom pripisati rastućem bogatstvu grupa s najvišim prihodima.

U principu sam radila četiri godine u [ime tvrtke] preko agencije. I onda, kako sam ispucala te rokove koji mogu bit preko agencije, sam dobila otkaz. I nakon tri mjeseca su me zvali natrag, kako je proš'o taj period od tri mjeseca da te opet mogu zaposlit. Preko agencije su me pozvali natrag, u jedan skroz drugi odjel i tako sam već evo sad, skoro koliko, šest mjeseci sam kod njih ponovo. (žena, 34 godina, SSS)

Znači [radila sam] ovo knjigovodstvo sedan godina, to je bilo okej [...]. A onda je Vlada naša uvela onu mjeru sa faksa ili sa srednje na posao za iljadu i šesto [kuna].²⁷ I onda smo nas četiri starije na pomoćnim poslovima dobile otkaz... i onda su došli ti mladi za iljadu i šesto. [...] Iskoristilo ih je, otišli su i oni, a otišla san i ja, s time da puno je teže naći posao u trideset i petoj. (žena, 40 godina, VSS)

Kaže, moram vam reć nešto [...] što će vas pogodit [...]. Vi ste višak i dobit ćete otkaz. Imate od srijede do petka da razmislite da li ćete potpisati, bez otpremnine ili s otpremninom. Znači, kao ucjena. Mislim, ja sam prvo doživjela šok, skoro sam se srušila u nesvijest. [...] A ta ucjena je stajala i znali su točno moje kredite. [...] U toj vrijednosti oni su meni ponudili otpremninu. Koju sam dobila da platim te kredite [...] Onda je napisano da sam bolesna i [...] da ne mogu dolazit uopće na posao. To sam morala potpisat i to mi je bilo najgore. [...] Potpisala [sam] da bi dobila tu otpremninu... i onda sam tri godine bila na zavodu za zapošljavanje, [...] do prvog stjecanja uvjeta [za prijevremenu mirovinu]. (žena, 59 godina, SSS)

Nekoliko važnih recentnih studija (Ivanković, 2017.; Švarc i Lažnjak, 2017.; Šimić Banović, 2019.; Hoffmann i sur., 2017.) upućuje na to da su klijentelistički kapitalizam (engl. *crony capitalism*)²⁸ i „zarobljavanje“ (engl. *capture*) javnih ustanova i resursa u Hrvatskoj postali ozbiljan problem. Spoznaje iz naših empirijskih istraživanja pokazuju da je ključ za razumijevanje klijentelističkog kapitalizma u društvima JIE isprepletenost eksploatacijskih mehanizama i mehanizama društvenog zatvaranja.

Kao i u drugim društvima JIE, i u Hrvatskoj je temeljna moć mehanizama društvenog zatvaranja to što su oni glavni kanal kojim se dobiva pristup tržištu rada, a i stječe

²⁷ Iako se referira na naziv programa „S faksa na posao“, pokrenut 2002. godine, sugovornica misli na kasnije (2012.) osmišljenu „mjeru aktivne politike zapošljavanja namijenjenu nezaposlenima mladima od 30 godina s manje od 12 mjeseci staža u zvanju za koje su se obrazovali“, poznatu pod skraćenicom SOR (odnosno „stručno osposobljavanje za rad bez zasnivanja radnog odnosa“). Kao što kaže sam naziv mjere, njezini korisnici, za razliku od pripravnika, nakon završetka staža nisu imali pravo na zasnivanje radnog odnosa, a minimalnu naknadu (29% od prosječne plaće) i doprinose nije im plaćao poslodavac nego država. Prema Tomić i Zilic (2018.: 7), godine 2016. mjeru je koristilo 33.366 mladih. Prema analizama istih autora (Tomić i Zilic, 2018.: 2), učinak mjere na zapošljavanje mladih bio je „u najboljem slučaju [...] neutralan“, a s druge je strane utvrđen „statistički značajan negativan učinak na plaće—posebno na plaće žena i visokoobrazovanih, kako u prosjeku tako i na višim percentilima distribucije plaća“.

²⁸ Osim klijentelističkim, *crony capitalism* u Hrvatskoj se naziva i rodijačkim ili ortačkim kapitalizmom. Iscrpan pregled prethodne literature na temu vidi u Švarc (2017.).

povlašteni položaj u razvoju poslovanja. Naša prethodna istraživanja pokazuju da u društvima JIE političke stranke presudno utječu na zapošljavanje, ili ga izravno kontroliraju (osobito u javnom sektoru). To vrijedi i za napredovanje u karijeri, dodjelu ugovora na javnim nabavama, skupe medicinske usluge, stipendije i slično (Cvetičanin i sur., 2021: 950).

Isto se pokazalo i u našem aktualnom kvalitativnom istraživanju:

Onaj tko je na vlasti, onda on određuje koga će zaposlit. [...] Pa možeš dobit sve šta očeš prije drugoga, doć na red... dobit posal u školi, dijete si upisat u školu, šta ono još, uvik tražiš vezu za u doktora ili bilo di ti treba veza, di moraš doć na red, osim u kozmetičarke i frizera [smijeh], i to je to, mislim da tu ne treba veza, [inače] svugdi treba veza. (žena, 60 godina, VŠS)

Upitana o tome koliko članstvo u političkim strankama može nekome pomoći u životu danas u Hrvatskoj, jedna je sugovornica izjavila:

Uf, pa to je sve! To ako si u stranci, ako imaš takvu vrstu veze, mislim da si osiguran do kraja života. Pogotovo ako stranka vlada, ako [...] žari i pali trenutno. [...] [Č] ak znam par ljudi, evo par mojih kolegica, koje su se učlanile u stranku, upravo zbog ovog razloga, da dobiju posao, to jest bolji status i uspilo im je. [...] Sigurno će ta neka dobit i bolji angažman, i bolju gažu, i bolji posa, i bolji stan, šta god treba. Mislim da na svim poljima može... i napredovanje, i bilo šta, [...] mislim da može apsolutno sve dobit. (žena, 42 godine, SSS)

Vlastito iskustvo zapošljavanja kroz stranačke kanale opisala je sugovornica koja odobrava takvu praksu:

Mlađa kćer nije radila sad dve i pol godine [...] sad su pomogli ovi iz [ime vladajuće stranke], da su je zaposlili. A to znate zašto, da dâ glas za njih, to je to. To je to, a može bit na osnovu toga što [je] starija kćer prigovarala cijelo vrijeme, tu je saborski zastupnik, tu živi na čošku ulice [...]. I ona njih stalno pita jel ima mogućnosti da i ona već jednom ima nešto, neku protekciju, jel, kad je već bila u hrvatskoj vojsci i bila u svim akcijama. Da njezina sestra dobije negdje posao. Eto, to je sad pozitivno što je ona dobila, a to isto nije ono za stalno. To će bit samo godinu dana, jel. (žena, 36 godina, trogodišnja SSS)

Prema sugovorniku koji je aktivni član stranke, političke stranke nisu samo kanali zapošljavanja i napredovanja u karijeri, nego također igraju ključnu ulogu u razvoju poslovanja:

[...] *u pravilu, posao dobivaju kompanije koje su nužno bliske [ime vladajuće stranke], politički, ili koje su spremne uskočiti kad je potrebno. Evo, kako funkcionira – direktor [komunalnog poduzeća], koji je [član vladajuće stranke], će uplatiti 200.000 kn nekom tamo [lokalnom internetskom] portalu. Zašto bi se [usluge komunalnog poduzeća] trebale oglašavati na nekom portalu? Što, ako ne vidimo oglas, onda nećemo platiti vodu ili koristiti kanalizaciju? [...] Mislim, zna se koji je tu model. (muškarac, 32 godine, VSS)*

Međutim, mehanizmi društvenog zatvaranja ne temelje se samo na članstvu u političkim strankama:

[...] *vrlo je važna bila i Crkva za dobivanje poslova u Hrvatskoj. Na način da treba ne samo biti pripadnik, nego biti i aktivni član Crkve. To jako pomaže. Poznavati župnika, biskupa, sve redom. I biti viđen, odlaziti na misu [...]. Ali ne toliko za liječnike, koliko za sestre. [...] Točno se zna ko ide u koju crkvu, ko ide u koju molitvenu grupu, ko nosi križ oko vrata, ko ne jede meso petkom [...], ko se prikriži prije nego šta ista pojede, ko se prikriži prije nego šta ide u operacijsku dvoranu i tako, ima puno načina da se to vidi i dozna. Ovako, Crkva ima utjecaj na izbor ravnatelja i glavne sestre bolnice pa samim time ima i utjecaj na izbor i ostalih zaposlenika. [...] Nije se u zadnjih 30 godina dogodilo da je bila iti jedna osoba koja baš nije bila po volji Crkve, osim kad je bio ovaj [iz lijeve političke stranke] ravnatelj 4 godine – onda je bilo drugačije. (žena, 56 godina, dr. sc.)*

Mehanizmi društvenog zatvaranja djeluju čak i kad iza njih nema organizacijske strukture, na primjer na temelju nečije etničnosti (u primjeru koji slijedi, pogrešno pretpostavljene na temelju imena i prezimena intervjuirane osobe):

U osnovnoj [školi] sam bio „vidi ustaše“, zbog prezimena [istog kao u političara koji je u socijalističkom razdoblju bio smatran hrvatskim nacionalistom]... a onda 1991. [na početku rata], opa... [ime] bi moglo bit srpsko ime... nije naš... (muškarac, 58 godina, VSS)

Isto vrijedi za zatvaranje mogućnosti na temelju spola/roda:

Bila sam na puno razgovora [...], di je bilo pitanje [...] kol'ko imaš djece. Ne, pardon, prvo mi je bilo [...] postavljeno pitanje dal' sam udata ili ne [...], kad se mislim udati, dal' planiram djecu. To sam doživjela. I onda kad sam se udala, onda [su pitanja bila] – kad ću roditi i koliko ću roditi [...]. A sad kad imam djecu [...] „joj to su baš mali, ima Vam ko paziti?“ [...] Za muškarce, ne. Njih to nitko ne pita. [...] Mojeg supruga, kol'ko ja znam, niko nije pital niš. Evo konkretno njega, ne znam za druge. (žena, 41 godina, SSS)

Pristupanje Hrvatske Europskoj uniji donekle je promijenilo pravila igre. Promjene se odnose na način realizacije natječaja za poslovne ugovore o javnim uslugama („javna nabava“). Budući da se odvijaju po pravilima EU-a, lokalni mehanizmi društvenog zatvaranja sada su tek djelomično učinkoviti:

Možda se to ranije moglo raditi na puno razina, [...] sad je ostala samo [...] koncentracija [...] na velike projekte. Ne mogu se više oni baviti namještanjem na svim razinama, [...] nego će se baviti tim da neki natječaj od par milijuna kuna krene u smjeru koji njima treba. [...] Jer prije je to bilo dosta jednostavno sve skupa, bili su jednostavniji procesi, manji su bili mehanizmi kontrole... Svi gradovi i općine [sada] imaju obavezu da imaju planove javne nabave i [...] kad su stvari javne, onda tu ljudi počnu [...] paziti što rade... Tako da tu automatski ima manji broj pokušaja [namještanja natječaja]. (žena, 46 godina, VSS)

Isto tako, pristupanje EU-u povećalo je mogućnosti izbjegavanja lokalnih mehanizama društvenog zatvaranja, bilo nalaženjem posla kod stranih poslodavaca koji djeluju u Hrvatskoj bilo zapošljavanjem u drugim zemljama EU-a. Međutim, iako se time izbjegavaju lokalni mehanizmi društvenog zatvaranja, to često znači izlaganje mehanizmima globalne (neoliberalne) tržišne eksploatacije.

5. Treći korak: životni stilovi i simboličke granice

Sljedeće pitanje koje se postavilo u konstrukciji našeg modela odnosi se na uspostavljanje klasnih granica. Kao što je poznato, u Bourdieuovoj koncepciji sve su tri dimenzije društvenog prostora (ukupni obujam kapitala, kompozicija kapitala te trajektorija) kontinuirane. Sukladno tome, među klasama i klasnim frakcijama nema inherentnih granica, nego se one uspostavljaju kroz prakse društvenih agenata. Prema Bourdieu (1984., 1985., 1987.), proces uspostavljanja granica između društvenih kolektiva počinje samoklasifikacijom i klasifikacijom životnostilskih praksi drugih. Michèle Lamont (1992.) proširila je tu koncepciju uključivanjem vrednovanja drugih zasnovanog na moralnim kriterijima i kriterijima poslovnog uspjeha. Naše je istraživanje pak ukazalo na mnoštvo različitih osnova (estetskih, moralnih, ideoloških, teritorijalnih...) za povlačenje simboličkih granica.²⁹

²⁹ Prema Lamont i Molnár (2002.: 168), „[s]imboličke granice su konceptualne distinkcije kojima društveni akteri kategoriziraju predmete, ljude, prakse, pa čak i vrijeme i prostor. One su oruđa kojima se individue i grupe bore za definicije stvarnosti i na kraju slažu oko njih.“ Citirajući Epstein (1992.: 232), autorice dalje navode da simboličke granice „dijele ljude u grupe i stvaraju osjećaje sličnosti i grupne pripadnosti“ te zaključuju da one predstavljaju „vrlo važan medij kroz koji ljudi stječu status i monopoliziraju resurse“. Budući da „uključuju neke ljude, grupe i stvari, a isključuju druge“ (Epstein, 1992.: 232), simboličke granice igraju važnu ulogu u stvaranju nejednakosti i prakticanju moći.

Također valja imati na umu da je pokazivanje kako kultura i kulturna potrošnja doprinose reprodukciji klasnog sustava u suvremenim društvima važan aspekt Bourdieuove koncepcije i središnja tema njegove *Distinkcije* (1984.). Kao što je poznato, za razliku od Webera (prema kojem klase i statusne grupe predstavljaju dva različita oblika društvenog grupiranja), Bourdieu pokušava pokazati da se zapravo radi o dva modusa egzistencije bilo koje grupe – materijalnom i simboličkom. Drugim riječima, u Bourdieuovom pristupu klase se uvijek pojavljuju kao statusne grupe, čiji kulturno stratificirani ukusi i dobra legitimiraju sustav klasne dominacije, prikazujući ga u neprepoznatljivoj formi.

U konstrukciji polja životnih stilova – kao simboličkog aspekta društvenih podjela³⁰ – koristili smo indikatore kulturne i materijalne potrošnje. Međutim, za razliku od bourdieuovske tradicije, dodali smo i indikatore vrijednosnih orijentacija, budući da one – u našoj koncepciji – predstavljaju jedan od dvaju temelja na kojima se potrošnja zasniva (drugi je financijski).

Indikatori kulturne potrošnje u našoj analizi uključivali su razinu i frekvenciju kulturne participacije, omiljeni glazbeni ukus, stavove prema dobro poznatim lokalnim umjetnicima, iznos novca koji se mjesečno troši na kulturna dobra i aktivnosti, korištenje društvenih medija te odlaženje na sportske događaje. Kao indikatore životnih interesa koristili smo umjetnost i sport. Indikatori materijalne potrošnje uključili su informacije o tome gdje ispitanici kupuju odjeću, koliko često odlaze na ljetovanje izvan mjesta boravka, koliko često odlaze u restorane s prijateljima te koja su im omiljena jela. Naposljetku, indikatori vrijednosnih orijentacija uključili su stavove prema abortusu i zapošljavanju žena, koliko često ispitanici sudjeluju u religijskim obredima kao i to vide li svoje životne ciljeve u služanju nacionalnim interesima i slijeđenju tradicionalnih običaja.

Kao i društveni prostor, i prostor životnih stilova u Hrvatskoj konstruirali smo korištenjem analize višestrukih podudarnosti (MCA). Dvije osi koje strukturiraju polje životnih stilova u Hrvatskoj objašnjavaju 78,7% varijance. Prva (vertikalna) os objašnjava 68,8% varijance i odnosi se na obujam te tipove materijalne i kulturne potrošnje. Druga (horizontalna) os objašnjava 9,9% varijance i odnosi se primarno na razlike u vrijednosnim orijentacijama.

U svrhu interpretacije modaliteta koji najviše doprinose objašnjenju osi koje strukturiraju polje životnih stilova u Hrvatskoj zadržali smo one varijable čiji je doprinos veći od prosječnog doprinosa varijabli ($1/Q$, gdje Q označava ukupan broj varijabli), odnosno sve one varijable s vrijednostima većim od 4,7%.

³⁰ Razlike u životnim stilovima u Hrvatskoj vrlo su važne. Naime, u socijalističkom su razdoblju služile kao zamjena za klasnu identifikaciju i samoidentifikaciju (koja se tada politički potiskivala) (Tomić-Koldrović i Petrić 2014.b), a danas su izraz vrijednosno polariziranog društva.

U slučaju prve osi to uključuje jednu varijablu elitne kulture (odlazak u kazalište 9,7%), dvije varijable popularne kulture (preferiranje grupe Psihomodo Pop 8,1% i intenzivno korištenje Facebooka 9%) i jednu varijablu iz domene svakodnevne kulture (odlazak na sportske događaje 7,5%). Iz domene materijalne potrošnje uključene su tri varijable (izdvajanje novca za kulturne sadržaje 11,1%, odlasci na ljetovanje 10,1% te odlasci u restorane 10%). Ovdje nalazimo i varijablu koja govori o važnosti umjetnosti u životu (5,2%), ali i sporta (5,1%).

U slučaju druge osi najvažniji doprinos imaju varijable vrijednosnih orijentacija (životni ciljevi usmjereni na ostvarenje nacionalnih ciljeva 17,8%, slijeđenje tradicionalnih običaja 16,3% i odlasci na misu 11,9%). Iznad prosjeka na drugoj su osi i neki indikatori ukusa (Mišo Kovač 9,4%, Ranko Marinković 5,2%) te kulturnih praksi u svakodnevici (odlasci na seoske sajmove 7,9%).

Kao što je vidljivo na slici 3, u gornjem dijelu polja životnih stilova indikatori pokazuju intenzivnu kulturnu participaciju (Kazalište ++, Novac za kulturu > 350 kn), ukus vezan uz elitnu kulturu (Marinković ++, Umjetnost ++) i visoku razinu materijalne potrošnje (Odlazak u restorane 4+, Ljetovanje 5+). Nasuprot tome, u donjem dijelu mape nalaze se indikatori najnižih izdvajanja za zadovoljenje kulturnih potreba (Novac za kulturu < 100 kn), kao i izostanak kulturne participacije u javnoj sferi (Kazalište --, Sajam - i Sportski događaj 0). Tu također nalazimo indikatore niskog stupnja materijalne potrošnje, kao i izostanka odlazaka na godišnje odmore i odlazaka s prijateljima u restorane (Ljetovanje 0, Odlazak u restorane 0).

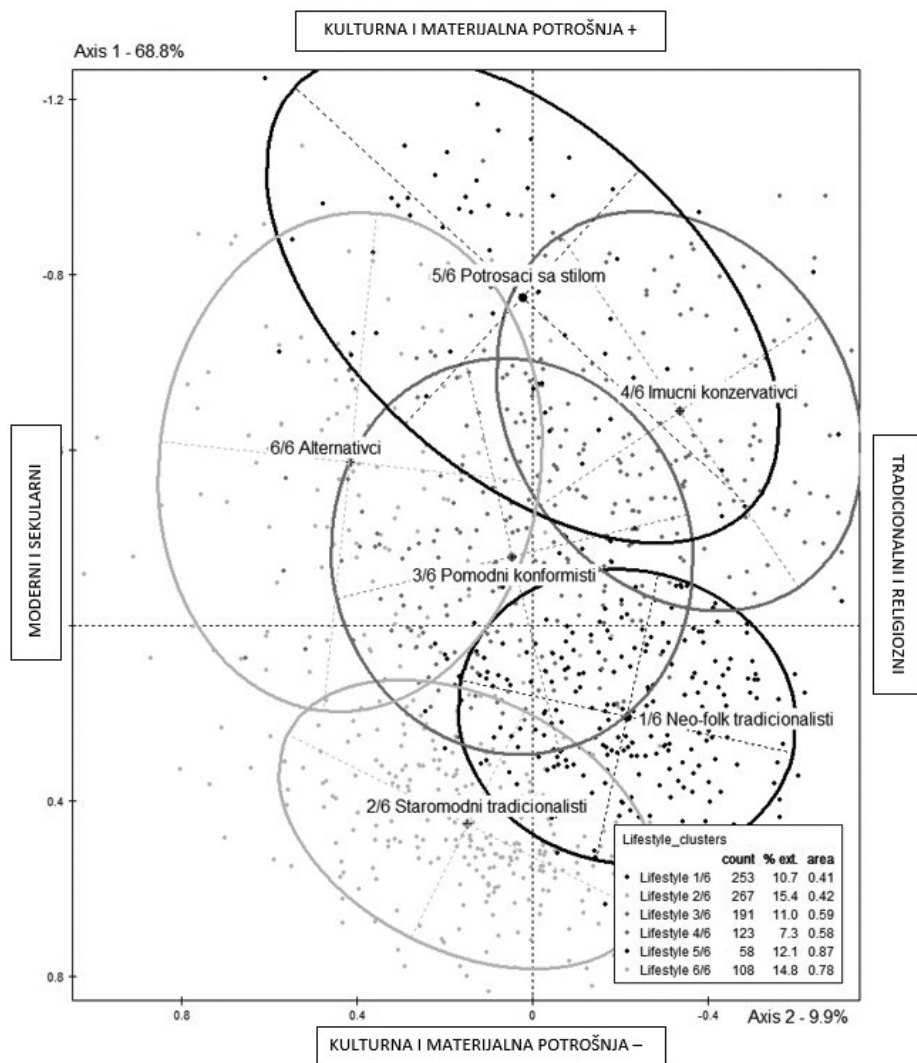
Druga os pokazuje najveće razlike u pogledu vrijednosnih orijentacija. Na desnoj strani mape nalaze se indikatori patrijarhalnih stavova, npr. da u vrijeme krize muškarci trebaju imati prioritet u zapošljavanju u odnosu na žene (Zaposliti muškarca ++). Tu se također nalaze indikatori visokog stupnja vezanosti uz nacionalne ciljeve (Živ. cilj: nacija ++), važnosti tradicionalnih običaja (Živ. cilj: običaji ++), čestog pohađanja religijskih obreda (Odlazak na mise ++) i izrazitog protivljenja abortusu (Abortus --). Nasuprot tome, na lijevoj strani polja životnih stilova nalaze se indikatori koji pokazuju nepridavanje značaja nacionalnim ciljevima (Živ. cilj: nacija --), tradicionalnim običajima (Živ. cilj: običaji --) i religioznosti (Odlazak na mise --). U pogledu abortusa, na lijevoj strani nalaze se indikatori podržavanja slobode izbora (Abortus +).

Slika 4
Polje životnih stilova u Hrvatskoj

Koristeći hijerarhijsku aglomerativnu klasterSKU analizu zasnovanu na Wardovoj metodi, identificirali smo šest životnih stilova u Hrvatskoj. Na osnovi obujma i tipa potrošnje (kulturalne i materijalne) te vrijednosnih orijentacija nazvali smo ih: (1/6) Neofolk tradicionalisti, (2/6) Staromodni tradicionalisti, (3/6) Pomodni konformisti, (4/6) Imućni konzervativci, (5/6) Potrošači sa stilom te (6/6) Alternativci.

Slika 5
Klasteri u polju životnih stilova u Hrvatskoj

Kao i u slučaju klastera objektivnih klasa, i u raspravi o klasterima životnih stilova usredotočili smo se na identificiranje strukturnih razlika među njima. Kao što se i moglo očekivati, najsnažnija podjela među klasterima odnosi se na opseg participacije u elitnim kulturnim događajima. Međutim, valja primijetiti da se slični obrasci ponavljaju i u domenama popularne i svakodnevne kulture.

Pripadnici klastera Neofolk tradicionalista (1/6) i Staromodnih tradicionalista (2/6) neaktivni su u gotovo svim aspektima kulturne participacije u javnoj sferi. Nasuprot tome, Potrošači sa stilom (5/6) ne samo da su omnivori (koji participiraju i u elitnim

i u aktivnostima popularne i svakodnevne kulture) nego su i nezasićeni potrošači³¹, koji u svim tim aktivnostima participiraju više od ostalih. U tome ih blisko slijede Imućni konzervativci (4/6), osobito kad je riječ o aktivnostima elitne kulture. Aktivnosti se Alternativaca (6/6) pak odnose uglavnom na popularnu kulturu: oni ne posjećuju često događaje elitne kulture i općenito su nezainteresirani za aktivnosti koje pripadaju svakodnevnoj kulturi (sportske događaje, seoske sajmove, restorane s glazbom uživo). Ispitanici iz klastera Pomodnih konformista (3/6) također su omnivori, ali sa znatno manjim intenzitetom kulturne participacije i od Potrošača sa stilom (5/6) i od Imućnih konzervativaca (4/6) (vidi tablicu 16 u Dodatku).

Kad je riječ o materijalnoj potrošnji, među klasterima se jasno razlikuju tri grupe. Prvu grupu čine klasteri Neofolk tradicionalista (1/6) i Staromodnih tradicionalista (2/6): njihove ograničene financijske mogućnosti (osobito Staromodnih tradicionalista) vide se po vrlo skromnoj potrošnji u svim analiziranim domenama.

Drugu grupu čine klasteri Pomodnih konformista (3/6) i Alternativaca (6/6), koji su podijeljeni u pogledu obujma materijalne potrošnje: jednu trećinu ispitanika unutar te grupe karakterizira niska razina potrošnje, a dvije trećine redovito ljetuju izvan mjesta boravka i odlaze u restorane s prijateljima. Isto tako, kad je riječ o kupovanju odjeće, jedna trećina ispitanika iz tih dvaju klastera kupuje odjeću na štandovima na tržnicama, a dvije trećine to ne čini (pri čemu približno 30% kupuje odjeću u inozemstvu).

Treću grupu po materijalnoj potrošnji čine klasteri Imućnih konzervativaca (4/6) i Potrošača sa stilom (5/6). Više od polovice ispitanika u klasteru Imućnih konzervativaca i više od tri četvrtine ispitanika u klasteru Potrošača sa stilom odlazili su na ljetovanje izvan mjesta boravka pet ili više puta u razdoblju od pet godina prije anketiranja. Kad je riječ o odlasku u restorane s prijateljima, to čini preko polovice Imućnih konzervativaca i preko 90% Potrošača sa stilom, pri čemu su preko 70% potonjih redoviti posjetitelji restorana. Također, preko polovice Imućnih konzervativaca i gotovo tri četvrtine Potrošača sa stilom kupuju odjeću u inozemstvu (vidi tablicu 16 u Dodatku).

Istražili smo također preferencije prema pojedinim vrstama hrane (ukus). Od ispitanika se tražilo da odaberu jedno od devet jela koje bi izabrali u restoranu u kojem je sve unaprijed plaćeno.³² Izbori ispitanika jasno su odražavali utjecaj njihova klasnog habitusa. Neofolk tradicionalisti (1/6) i Staromodni tradicionalisti (2/6) velikom su se većinom odlučivali za njima poznata, zasićna jela (miješano meso ili grah s kobasicom). Pomodni konformisti (3/6) odlučivali su se za menije brze hrane (Big Mac meni i, osobito, lazanje s nadjevom od mljevenog mesa), dok su Imućni konzervativci (4/6), Potrošači sa stilom (5/6) i Alternativci (6/6) uglavnom birali riblja ili egzotična jela (zapečenog brancina s povrćem u foliji, grdobinu u umaku od tartufa ili pečenu patku u umaku od naranče).

³¹ Engl. *voracious consumers* (Sullivan i Katz-Gerro, 2007.).

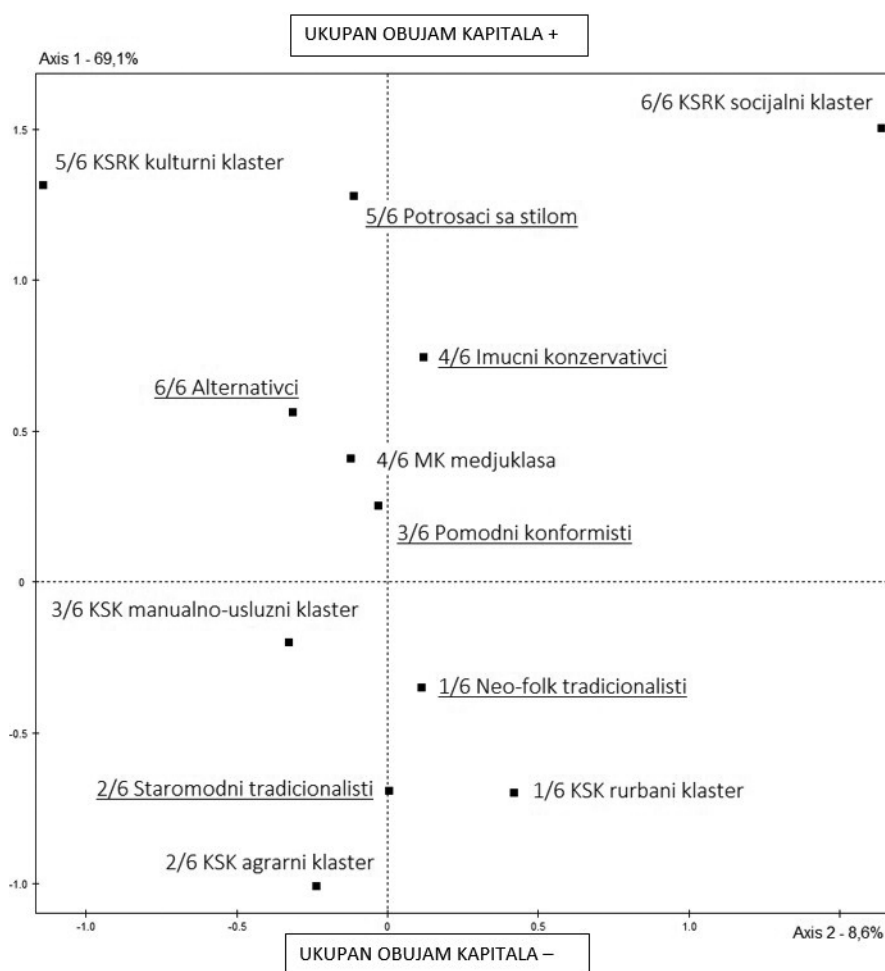
³² Pitanje je formulirano na taj način da bi se eliminirao utjecaj razlika u financijskim resursima.

Sljedeća grupa strukturnih razlika u polju životnih stilova (uzduž osi 2) tiče se prvenstveno vrijednosnih orijentacija ispitanika na kontinuumima patrijarhalno/egalitarno, nacionalno/kozmpolitsko, religijsko/sekularno te tradicionalno/moderno. Analiza je pokazala da Neofolk tradicionalisti (1/6), Staromodni tradicionalisti (2/6) i Imućni konzervativci (4/6) pokazuju patrijarhalnu, tradicionalnu, nacionalnu i religijsku orijentaciju, dok su Alternativci (6/6/) jasno pozicionirani na egalitarnom, modernom, kozmpolitskom te sekularnom polu. Uzduž tih kontinuum, Potrošači sa stilom (5/6) i Pomodni konformisti (3/6) pozicionirani su bliže Alternativcima (6/6) nego drugim trima klasterima. Međutim, ono što primarno određuje ispitanike iz klastera (5/6) i (3/6) nisu vrijednosti, nego opseg i tip potrošnje (vidi tablicu 16 u Dodatku).

Odnos između klastera objektivnih klasa i klastera stilova života vidljiv je na slici 6.

Slika 6

Odnos između klastera objektivnih klasa i klastera stilova života

Uz praktične klasifikacije (kojima je Bourdieu davao prednost), mi smo se u analizi oslonili i na diskurzivne klasifikacije društvenih agenata (na kojima je Lamont temeljila svoj pristup). U primjerima koji slijede može se razlikovati nekoliko tipova povlačenja simboličkih granica u suvremenom hrvatskom društvu.

Jedan od njih odnosi se na percipiranu vulgarnost narodnjačke i turbofolk popularne kulture:

Pa dobro, ne mogu te narodnjake, ovaj turbofolk, koji je [...] atak i na ukus i na uši, to stvarno ne mogu. [Onih koji vole turbofolk] srećom nema [...] u mom okruženju, tako da sa ljudima koji preferiraju takvu vrstu glazbe ne komuniciram. (...) Doživljavam ih kao neosvijestene osobe koje su na razini [...] puke zabave [...]. Smatram da turbofolk [...] ne oplemenjuje čovjeka, nego na jedan način zaglupljuje. Ne znam, potiče one neke najniže nagone. Mislim, kad ih vidim da se penju na stolove, razbijaju. Obično se to pušta kod nas u ovo zadnje vrijeme na vjenčanjima, [...], gdje je to jedan opći raspašoj, gdje [...] nema nekakve finoće u uživanju, [...] nekog finog senzibiliteta, šta bi rekli Francuzi raffinement [...], već isključivo jedna buka, jedna vika i njihova potreba da se oni uklope u... [pauza] u tu svoju užu zajednicu. (žena, 64 godine, VSS)

Dio simboličkih granica odnosi se na negativne asocijacije prema Balkanu.

[glazba koja mu smeta] Cajke. [...] Nekoć davno bi poslušala koju, ali sad mi baš smetaju [...] produkcija koja je previše harmonika, taj cili ka balkanski istočni đir. (muškarac, 29 godina, VŠS)

No, ima i primjera negativnog vrednovanja elitne kulture i povlačenja simboličkih granica prema onima koji participiraju u njoj:

Elitnu kulturu... snobizam. Meni je to snobizam, meni je to uvijek povezano sa snobizmom. [...] Rekla bi, ta neka društvena privilegiranost, živiš u svom balončiću i tebi je sve super, divno, krasno. (žena, 28 godina, VSS)

Ajme, jazz! [smijeh] Isuse Kriste, znači jedanput smo ja i momak bili u Zagrebu i vraćali smo se nazad autom [...] obiteljski prijatelj od oca nas je vodiya. On i njegov sin su sidili naprid, ja i momak iza i bija je taj neki jazz. Znači, ja i on smo popizdili, to mi je bija najgori, koliko smo se vozili, četiri ure, to baš ne mogu. [...] Ajme, ne znam, ne mogu ti uopće opisat, nema ni početka ni kraja nema [...]. Ono, da je neka melodija, nego samo sve... i stalno. I nekako još nije bija ni pojačan, nego nekako polutih, i onda... ajme, grozno, grozno, toga se uvijek sitim kad me netko pita. [...] Ne znam uopće kako to nekome može bit... Mislim, možda ja to samo ne razumim. Možda oni to, ka, razume. Ali ne znam šta imaš razumit, ako zvuči kako zvuči. (žena, 26 godina, SSS)

Neki narativi primjer su povlačenja simboličkih granica u odnosu na životne stilove u njihovoj ukupnosti:

Čuješ, ovi iza brda... pa oni kad se napiju, a šta će oni pivat nego gange i rere, a nama to ne pada baš u gradu. Kad [sam svirao u inozemstvu] bi se napili ovi stranci i onda bi oni pivali Beatlese i Franka Sinatru, a ovi kad pijani pivaju se krevelje i ne moš razumit šta pivaju, to je revanje, nije pivanje. [...] A nije meni jasno zašto oni to slušaju, ali kad vidiš di su oni rođeni, onda ti je normalno da to slušaju. Zato šta je to tako, di odrasteš, recimo tamo u [ime mjesta u zaleđu] ne slušaju Mozarta [...]. Nego se tamo nožima bodu i zna se koje pjesme tamo idu i šta se očekuje. [...] To su ovi tetovirani, obrijani, jaki, šta idu svaki dan na ove utakmice i oni šta imaju pase bez uzice, niko im ništa ne smi i samo te krivo pogledaju ovako. Takve izbjegavam uopće vidit na cesti. Eto, to mi smeta jedino. Uopće ne karakterno, može on biti najbolji na svitu ka osoba, ali kad ga vidim takvog, to je to. Kao i kad vidim ženske koje idu s njima, napumpana im usta, roba neka u markama, i to ti je jasno šta je to [...]. [Slušaju] narodnjake, e, to je to. Šta će slušati. Takve nikad nisan vidija u teatru. (muškarac, 75 godina, VŠS)

Ima i primjera povlačenja simboličkih granica iz ideoloških razloga:

Nezamislivo mi je, evo, [navodi nadimak pjevača], kategorija za sebe. Takva glazba i netko u mom okruženju tko bi to slušao, ne bi ni bio u mom okruženju. [...] [Navodi nadimak pjevača] mi je neprihvatljiv, tu su mi neprihvatljive poruke, a ne sama muzika, glazba, instrumental, ne znam kako bih se izrazio za to, nisu mi problematični... nego poruke. [...] [Navodi nadimak pjevača], prema njemu imam predrasude. [...] Ta nacionalistička garda u svijetu muzike i pjevanja. Kakve predrasude? Pa predrasude da su to uglavnom jako tradicionalni ljudi, koji blagonaklono gledaju prema fašističkom režimu koji je djelovao na ovim prostorima. I nazadni. Nazadni ljudi u odnosu na mene. (muškarac, 32 godine, VSS)

Premda simboličke granice obično povlače obrazovane elite, neki naši primjeri pokazuju da se one mogu povlačiti u oba smjera:

Gledaj, ako me pitaš je li to neki elitistički stav i imam li ja takve elitističke stavove, možda ih imam u nekoj mjeri, ali ne potpuno. Puštam neka „cvjeta tisuću cvjetova“, ali vrlo često mi se čini da s tom glazbom [...] idu i neki vrijednosni stavovi. Neke vrste agresije i politički stavovi i netolerancija. [...] ja ne volim isključivati i netolerirati. [...] A većina takvih koje ja poznajem su manje tolerantni prema nama drugima. [...] Pa uključuje za početak neke nacionalističke stavove [...]. Može uključivati i netoleranciju prema obrazovanima i drugačijima, koji slušaju te neke druge vrste glazbe, pa se podcjenjivački na to gleda i govori. Pa onda neki drugi stavovi, religijski, gdje oni nemaju tolerancije prema onima koji nisu religiozni kao i oni. (žena, 56 godina, dr. sc.)

6. Četvrti korak: diferencijalno povezivanje i društvene granice³³

Naš sljedeći i posljednji korak oslanja se na pristup *Cambridge Stratification Group* (CSG). U tom smo koraku provjeravali pokazuju li ispitanici iz klastera identificiranih u društvenom prostoru (objektivnih klasa) „diferencijalno povezivanje“. Potonji se termin odnosi na spoznaju da je vjerojatnije da će se ljudi koji dijele iste društvene položaje povezivati kao poznanici, prijatelji ili seksualni/bračni partneri. Drugim riječima, on predstavlja izraz načela homofilije, prema kojem „sličnost uzrokuje povezivanje“ (McPherson, Smith-Lovin i Cook, 2001.). Valja također napomenuti da – uz društvenu sličnost – diferencijalno povezivanje proizvode društveno odvojeni ambijenti u kojima se ljudi uopće mogu sresti (mjesta rada ili aktivnosti u slobodnom vremenu).

Pristup *Cambridge Stratification Group* ispituje odnose društvene bliskosti, odnosno obrasce prijateljskih i partnerskih odnosa, pri čemu je cilj identificirati društvenu distancu među grupama. Valja nadalje reći da su u pristupu CSG za analize kojima se teži utvrditi mjesto ispitanika u društvenoj hijerarhiji ključna njihova zanimanja. Naime, kroz analizu obrazaca vjenčavanja i prijateljavanja među članovima grupa zanimanja, u tome se pristupu dolazi do hijerarhije zanimanja, a ona se nakon toga koristi da bi se istražili drugi stratifikacijski aspekti.

Cambridge Stratification Group, dakle, preokreće konvencionalne pristupe stratifikaciji: umjesto da najprije definira klase i statuse pa tek onda istraži interakcije među njihovim pripadnicima, ta grupa induktivno dolazi do obrazaca društvene interakcije koji određuju prirodu stratifikacijskog poretka (Bottero, 2005.).

Istraživanje diferencijalnog povezivanja smatramo ključnom provjerom bilo koje klase sheme, budući da ono pokazuje jesu li dobiveni rezultati tek statistički konstrukti ili je doista riječ o kolektivima među kojima postoji društvena distanca. Problem je, međutim, u tome što pristup CSG ne obuhvaća prikaz mehanizama koji generiraju društvene nejednakosti. Naime, načelo homofilije, na kojem CSG zasniva svoja objašnjenja društvene distance, u osnovi je psihološki mehanizam. Sa sociološkog motrišta, ključno pitanje trebalo bi biti: što dovodi do društvene sličnosti?

Drugim riječima, za razliku od onoga što tvrde članovi *Cambridge Stratification Group*, diferencijalno povezivanje značajan je učinak mehanizama koji generiraju društvene nejednakosti, ali ne i njihov uzrok. Nadalje, CSG ne razlikuje interakcije od objektivnih društvenih odnosa, koji – prema Bourdieu – velikim dijelom oblikuju interakcije.

³³ Prema Lamont i Molnár (2002.: 168), „[d]ruštvene granice su objektivirani oblici društvenih razlika, koje se manifestiraju u nejednakom pristupu (materijalnim i nematerijalnim) resursima i društvenim povoljnim prilikama, te njihovoj nejednakoj raspodjeli. Otkrivaju se također i u postojanim bihevioralnim obrascima povezivanja, poput onih koji se manifestiraju stupanjem u bračne odnose (*connubiality*) ili zajedničkim blagovanjem (*commensality*).“ Kad je riječ o odnosu između simboličkih i društvenih granica, Lamont i Molnár (2002.: 169) tvrde da se „[n]a uzročnoj razini, simboličke [...] granice mogu vidjeti kao nužan, ali nedovoljan preduvjet postojanju društvenih granica.“

Konačno, u našoj analizi JIE društava, postaje jasno da upotreba zanimanja kao ključnog indikatora društvenog položaja ne vodi višedimenzionalnom klasnom modelu, budući da zanemaruje političke, spolne/rodne, etničke, religijske i regionalne dimenzije.

Mi smo u svojoj analizi provjeravali vjerojatnost povezivanja ispitanika iz šest klastera objektivnih klasa (zasnovanih na ekonomskom, političkom, socijalnom i kulturnom kapitalu) s bračnim partnerima i bliskim prijateljima, prema obrazovanju i zanimanju, uz korištenje analize omjera izgleda (OR).

Rezultati tih analiza prikazani su u tablicama 1 – 4.

U slučaju obrazovanja (tablica 1 i tablica 2) mogu se uočiti tri prilično različita obrasca međusobnog povezivanja.³⁴ Ispitanici iz klasterâ Klase siromašne kapitalima (KSK) uglavnom se vjenčavaju i uspostavljaju bliska prijateljstva s onima koji su završili osnovnu školu, dok su takve stabilne veze s onima koji imaju više obrazovne razine relativno rijetke. To je osobito izraženo u slučaju agrarnog klastera KSK (2/6). Nasuprot tome, ispitanici iz klasterâ Klase srednje razine kapitala (KSRK) vrlo rijetko uspostavljaju bliska prijateljstva ili bračne odnose s onima koji imaju samo osnovno obrazovanje; bračni su im partneri ili prijatelji u pravilu visokoobrazovani. U tome su, predvidljivo, najisključiviji ispitanici iz kulturnog klastera KSRK (5/6). Međuklasa (MK) pokazuje distinktivni obrazac povezivanja – ispitanici iz te klase vrlo rijetko uspostavljaju bliske veze s onima koji imaju samo osnovno obrazovanje; bračni im partneri i prijatelji uglavnom imaju obrazovanje na srednjoškolskoj razini.

Tablica 1

Omjer izgleda povezivanja između ispitanika iz klastera objektivnih klasa i njihovih bračnih partnera (na temelju obrazovanja)

Klasteri objektivnih klasa	Obrazovanje bračnog partnera		
	Osnovna škola	Srednja škola	Visoko obrazovanje
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – rurbani klaster	2,132	1,210	0,285
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – agrarni klaster	4,127	0,642	0,286
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – manualno-uslužni klaster	1,328	1,421	0,385
Međuklasa (MK)	0,266	1,563	1,324
Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – kulturni klaster	0,169	0,316	7,317
Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – socijalni klaster	a.	0,860	3,080

Bold: omjer izgleda značajan na 95%

a: nema bračnih partnera s tom obrazovnom razinom

³⁴ Analize diferencijalnog povezivanja obavili smo za bračne partnere i kohabitacije, kao i za ispitanikova tri najbolja prijatelja. Sve te analize pokazale su slične obrasce. Zbog ograničenosti prostora, u tablicama prikazujemo samo analize za jednog (prvospomenutog) prijatelja.

Tablica 2

Omjer izgleda povezivanja između ispitanika iz klastera objektivnih klasa i njihovih najboljih prijatelja (na temelju obrazovanja)

Klasteri objektivnih klasa	Obrazovanje najboljeg prijatelja		
	Osnovna škola	Srednja škola	Visoko obrazovanje
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – rurbani klaster	1,471	1,731	0,318
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – agrarni klaster	11,600	0,487	0,127
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – manualno-uslužni klaster	0,509	1,595	0,798
Međuklasa (MK)	0,130	1,766	1,128
Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – kulturni klaster	0,119	0,229	8,722
Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – socijalni klaster	0,180	0,866	2,031

Bold: omjer izgleda značajan na 95%

a: nema prijatelja s tom obrazovnom razinom

Slične podjele javljaju se i u slučaju zanimanja (tablica 3 i tablica 4).

Tablica 3

Omjer izgleda povezivanja između ispitanika iz klastera objektivnih klasa i njihovih bračnih partnera (na temelju zanimanja)

Klasteri objektivnih klasa	Zanimanje bračnog partnera				
	Poljoprivrednici i nekvalificirani radnici	Industrijski radnici	Radnici u sektoru usluga	Činovnici i tehničari	Stručnjaci i rukovoditelji
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – rurbani klaster	2,415	1,781	0,722	0,703	0,382
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – agrarni klaster	3,033	1,594	0,731	0,733	0,254
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – manualno-uslužni klaster	1,017	1,358	1,593	0,832	0,367
Međuklasa (MK)	0,307	0,756	1,376	1,694	0,979
Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – kulturni klaster	a.	0,285	0,222	1,154	7,778
Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – socijalni klaster	0,418	0,528	1,510	0,784	2,521

Bold: omjer izgleda značajan na 95%

a: nema bračnih partnera s tim zanimanjem

Tablica 4

Omjer izgleda povezivanja između ispitanika iz klastera objektivnih klasa i njihovih najboljih prijatelja (na temelju zanimanja)

Klasteri objektivnih klasa	Zanimanje najboljeg prijatelja				
	Poljoprivrednici i nekvalificirani radnici	Industrijski radnici	Radnici u sektoru usluga	Činovnici i tehničari	Stručnjaci i rukovoditelji
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – rurbani klaster	0,886	2,003	1,448	0,684	0,369
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – agrarni klaster	7,131	1,121	1,280	0,728	0,084
Klasa siromašna kapitalima (KSK) – manualno-uslužni klaster	0,726	1,149	1,570	0,968	0,598
Međuklasa (MK)	0,640	0,978	0,635	1,498	1,052
Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – kulturni klaster	0,278	0,207	0,574	0,923	6,080
Klasa srednje razine kapitala (KSRK) – socijalni klaster	a.	0,716	0,878	1,226	1,854

Bold: omjer izgleda značajan na 95%

a: nema prijatelja s tim zanimanjem

U pogledu zanimanja, ispitanici iz agrarnog klastera (2/6) Klase siromašne kapitalima (KSK) sklapaju brakove i bliska prijateljstva gotovo isključivo s onima koji su poljoprivrednici ili nekvalificirani radnici. Među najboljim prijateljima ispitanika iz rurbnog klastera KSK (1/6) uglavnom su industrijski radnici, dok bračni partneri uz njih uključuju i poljoprivrednike i nekvalificirane radnike. U slučaju ispitanika iz manualno-uslužne frakcije KSK (3/6) jedino je statistički značajno da se oni izuzetno rijetko vjenčavaju sa stručnjacima i rukovoditeljima. Njihovi najčešći bračni partneri i bliski prijatelji iz redova su industrijskih radnika i radnika u sektoru usluga (ali ti odnosi ne pokazuju statističku značajnost). Kad je riječ o ispitanicima iz kulturnog (5/6) i socijalnog (6/6) klastera Klase srednje razine kapitala (KSRK), oni ili ne sklapaju brakove i bliska prijateljstva s poljoprivrednicima i industrijskim radnicima ili to čine vrlo rijetko. U slučaju ispitanika iz kulturnog klastera KSRK (5/6), višestruko je veća vjerojatnost da će njihovi bliski prijatelji, odnosno bračni partneri, dolaziti iz redova stručnjaka i rukovoditelja.

Ti obrasci različitog društvenog povezivanja pokazali su nam da je moguće grupirati ispitanike iz ankete u tri klase (koje nisu samo objektivne ili konstruirane klase, odnosno „klase na papiru“). Pokazalo se, naime, da klasteri Klase siromašne kapitalima (KSK) ne samo da su slični u objektivnim klasifikacijama zasnovanim na obujmu i kompoziciji društvenih moći (kapitalâ) nego i u pogledu praktičnih klasifikacija samih

ispitanika koji im pripadaju – izraženima kroz vrednovanje životnih stilova i obrasce diferencijalnog povezivanja. Isto se može reći i za ispitanike iz obaju klastera Klase srednje razine kapitala (KSRK). Ne samo da većinu njih karakteriziraju životni stilovi iz klastera koje smo imenovali kao Imućne konzervativce (4/6), Potrošače sa stilom (5/6) i Alternativce (6/6) nego su im i obrasci društvenog povezivanja koji se tiču bliskih osobnih veza vrlo isključujući i uglavnom se vezuju uz visokoobrazovane te stručnjake i rukovoditelje. Kao što je već spomenuto, identificirali smo i postojanje samostalne i relativno brojne Međuklase (MK). Ona, kao što je već rečeno, nema vlastiti ključni resurs, nego u društvenim borbama koristi mnogostruke resurse (svaki od kojih u drugim klasama često nalazimo kao ključne). Pritom su životni stilovi i obrasci diferencijalnog povezivanja Međuklase (MK) različiti od onih u drugim dvjema klasama (KSK i KSRK).

To su potvrdile i dopunske analize diferencijalnog povezivanja ispitanika grupiranih u navedene tri klase (KSK, KSRK te MK), u odnosu na bračne partnere i najbolje prijatelje.

Rezultati tih analiza prikazani su na tablicama 5 – 8.

Tablica 5

Omjer izgleda povezivanja između ispitanika iz triju klasa i njihovih bračnih partnera (na temelju obrazovanja)

Klasa ispitanika	Obrazovanje bračnog partnera		
	Osnovna škola	Srednja škola	Visoko obrazovanje
Klasa siromašna kapitalima (KSK)	7,578	1,061	0,187
Međuklasa (MK)	0,266	1,563	1,324
Klasa srednje razine kapitala (KSRK)	0,071	0,492	6,098

Bold: omjer izgleda značajan na 95%

a: nema bračnih partnera s tom obrazovnom razinom

Tablica 6

Omjer izgleda povezivanja između ispitanika iz triju klasa i njihovih najboljih prijatelja (na temelju obrazovanja)

Klasa ispitanika	Obrazovanje najboljeg prijatelja		
	Osnovna škola	Srednja škola	Visoko obrazovanje
Klasa siromašna kapitalima (KSK)	11,589	1,215	0,223
Međuklasa (MK)	0,130	1,766	1,128
Klasa srednje razine kapitala (KSRK)	0,129	0,365	6,001

Bold: omjer izgleda značajan na 95%

a: nema prijatelja s tom obrazovnom razinom

Tablica 7

Omjer izgleda povezivanja između ispitanika iz triju klasa i njihovih bračnih partnera (na temelju zanimanja)

Klasa ispitanika	Zanimanje bračnog partnera				
	Poljoprivrednici i nekvalificirani radnici	Industrijski radnici	Radnici u servisnom sektoru	Činovnici i tehničari	Stručnjaci i menadžeri
Klasa siromašna kapitalima (KSK)	5,253	2,204	0,862	0,636	0,233
Međuklasa (MK)	0,307	0,756	1,376	1,694	0,979
Klasa srednje razine kapitala (KSRK)	0,192	0,369	0,781	0,946	5,819

Bold: omjer izgleda značajan na 95%

a: nema bračnih partnera s tim zanimanjem

Tablica 8

Omjer izgleda povezivanja između ispitanika iz triju klasa i njihovih najboljih prijatelja (na temelju zanimanja)

Klasa ispitanika	Zanimanje najboljeg prijatelja				
	Poljoprivrednici i nekvalificirani radnici	Industrijski radnici	Radnici u servisnom sektoru	Činovnici i tehničari	Stručnjaci i menadžeri
Klasa siromašna kapitalima (KSK)	3,184	1,885	1,866	0,676	0,238
Međuklasa (MK)	0,640	0,978	0,635	1,498	1,052
Klasa srednje razine kapitala (KSRK)	0,150	0,343	0,662	1,045	4,883

Bold: omjer izgleda značajan na 95%

a: nema prijatelja s tim zanimanjem

U cjelini gledano, naše analize upućuju na to da se u suvremenom hrvatskom društvu, uzimajući u obzir sveukupnu društvenu nejednakost, mogu uočiti četiri klase i

sedam klasnih frakcija³⁵: (1) Klasa bogata kapitalima, s dvije frakcije – ekonomskom i političkom; (2) Klasa srednje razine kapitala, s kulturnom i socijalnom frakcijom; (3) Međuklasa, koja dijeli neke od objektivnih karakteristika s Klasom srednje razine kapitala, a druge s Klasom siromašnom kapitalima, ali ima distinktivni stil života i obrasce diferencijalnog povezivanja te (4) Klasa siromašna kapitalima, u kojoj je moguće razlučiti tri frakcije: agrarnu, rurbanu i manualno-uslužnu.³⁶

7. Klasna struktura suvremenog hrvatskog društva

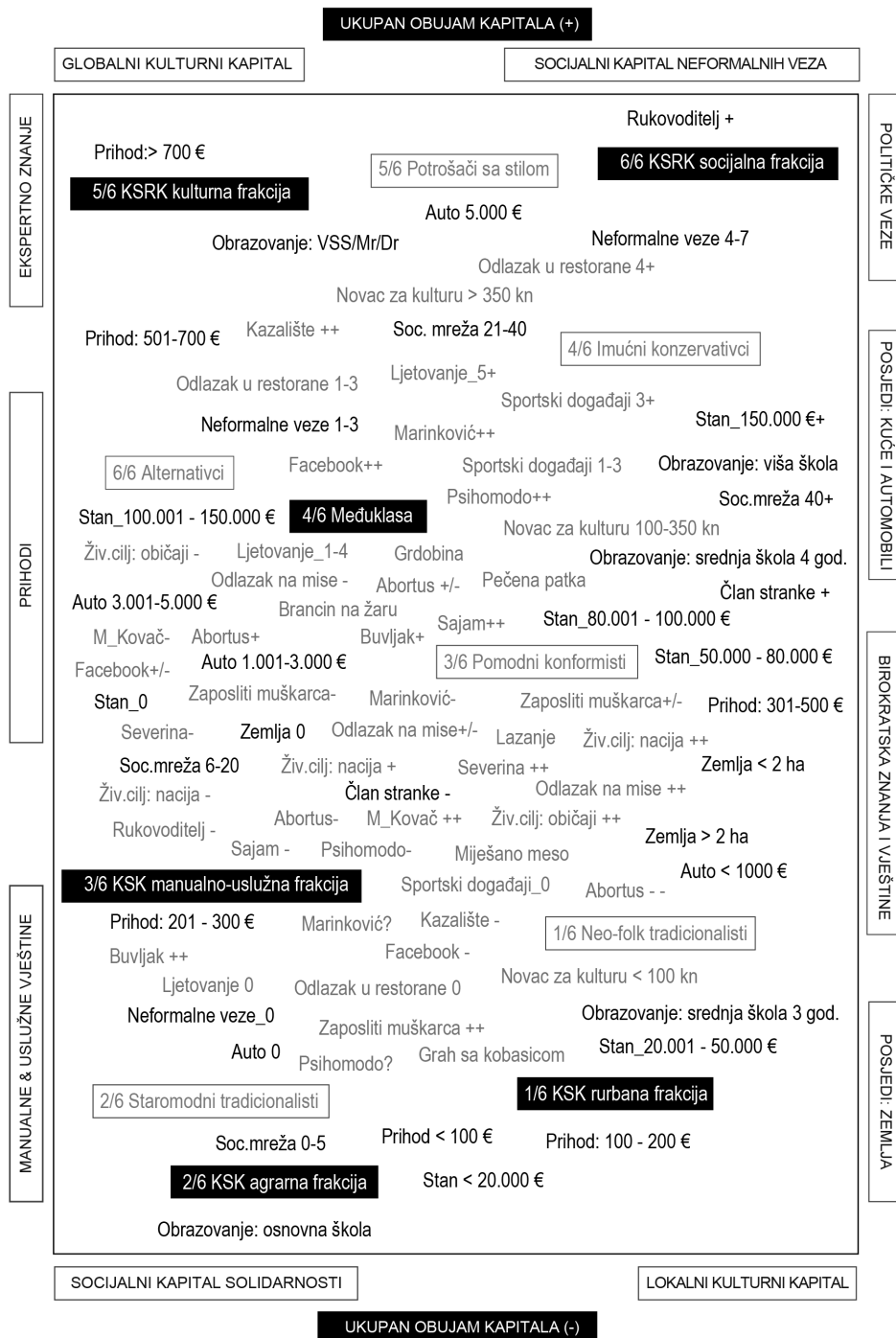
Potaknuti sintetskim prikazom klasne strukture Francuske u klasičnoj Bourdieuovoj studiji *Distinkcija* (1984.: 128–129), pokušali smo na sličan način predstaviti završni rezultat svojih analiza. Treba naglasiti da, iako zasnovana na rezultatima analize višestrukih podudarnosti (MCA), slika 7 nije MCA mapa, nego grafički sažetak dobivenih rezultata, odnosno geometrijski prikaz klasne strukture suvremenog hrvatskog društva. Ono što ta sintetska mapa pokazuje jest međusobna povezanost materijalnih i simboličkih aspekata klase. Uzimajući u obzir utjecaj vrijednosnih orijentacija na oblikovanje životnih stilova, možemo reći da se u našem modelu materijalni i simbolički aspekti klase povezuju na predvidljive načine, ali da simbolički aspekti nisu u potpunosti određeni materijalima.

³⁵ U našoj koncepciji, naime, kad među društvenim agentima koji imaju isti obujam kapitala (u objektivnim klasifikacijama izraženima kroz statističke analize) dođe do preklapanja simboličkih granica i društvenih granica (koje oni sami povlače u svojim subjektivnim klasifikacijama), možemo govoriti o postojanju klase koja nije tek „klasa na papiru“. O klasnim frakcijama govorimo pak u slučajevima kad društveni agenti imaju isti ukupni obujam kapitala, a različitu kompoziciju kapitala te kad povlače simboličke granice, ali kad istodobno izostaju društvene granice prema drugima unutar iste klase (odnosno kad se razlikuju u životnim stilovima, ali sklapaju brakove i prijateljstva). To znači da se, primjerice, pripadnici dviju frakcija (kulturne i socijalne) Klase srednje razine kapitala (KSRK), unatoč sličnom ukupnom obujmu kapitala razlikuju po njegovoj kompoziciji (tj. da je kod jednih istaknutiji kulturni, a kod drugih socijalni kapital) kao i po životnim stilovima, ali da se brakovi i prijateljstva među njima događaju i da su znatno vjerojatniji nego s pripadnicima drugih klasa. Isto vrijedi i za pripadnike triju frakcija (agrarne, rurbane i manualno-uslužne) Klase siromašne kapitalima (KSK): razlikuju se po kompoziciji kapitala i životnim stilovima, međutim međusobno sklapaju brakove i prijateljstva.

³⁶ Nazivi „Klasa bogata kapitalima“, „Klasa srednje razine kapitala“ i „Klasa siromašna kapitalima“ odnose se na klasne uvjete života (fr. *condition de classe*). Klasni položaj (fr. *position de classe*), tj. odnose među klasama, definiraju pak različita mjesta i uloge u mehanizmima koji generiraju nejednakosti, a to su eksploatacijski tržišni mehanizmi i mehanizmi društvenog zatvaranja. Zato naša klasna shema nije gradacijska, nego je relacijska i konfliktna.

Slika 7

Sintetski prikaz društvenog prostora i polja životnih stilova u Hrvatskoj

Na slici 7, uz indikatore aktivnih varijabli kapitala (prikazani slovima crne boje), kao dopunske ili pasivne varijable nalaze se i indikatori kulturne i materijalne potrošnje te vrijednosnih orijentacija ispitanika (slova sive boje). Prikazane su i centralne točke klastera objektivnih klasa (crni pravokutnici) te klastera životnih stilova (bijeli pravokutnici).

Na rubovima slike 7 naznačeni su ključni resursi kojima se društveni agenti locirani u pojedinim regijama društvenog prostora služe u svojim praksama. U slučaju kulturne frakcije Klase srednje razine kapitala (KSRK 5/6), kao ključni resursi pokazuju se globalni kulturni kapital, ekspertno znanje te visoki prihodi. U slučaju socijalne frakcije KSRK (6/6), ključni resursi su: socijalni kapital neformalnih veza, političke veze, birokratska znanja i vještine te značajno vlasništvo nad nekretninama, obradivom zemljom i automobilima. Kad je riječ o agrarnoj frakciji Klase siromašne kapitalima (KSK 2/6), ulogu ključnih resursa imaju obradiva zemlja i lokalni kulturni kapital. U slučaju manualno-uslužne frakcije KSK (3/6), ključni su resursi manualne i uslužne vještine, kao i socijalni kapital solidarnosti. Rurbanu frakciju KSK (1/6) karakterizira pak kombinacija resursa navedenih dviju KSK frakcija. U borbama u društvenim poljima, Međuklasa (4/6) koristi kombinaciju resursa svih klasa, pri čemu ima manje resursa od Klase srednje razine kapitala (KSRK), a više od Klase siromašne kapitalima (KSK).

Pri čitanju ove sintetske mape klasne strukture suvremenog hrvatskog društva prvenstveno valja imati na umu da, prema Bourdieu (1986.), struktura i distribucija različitih tipova i podtipova kapitala u određenom trenutku u vremenu predstavljaju immanentnu strukturu društvenog svijeta, upisanu u samu realnost tog svijeta, uvjetujući šanse za uspjeh društvenih praksi.³⁷

Valja, dakle, naglasiti da ono što naša sintetska mapa prvenstveno pokazuje nije raspored društvenih agenata i njihovih praksi, nego raspored sila (društvenih moći, odnosno kapitalâ) koje djeluju u društvenom prostoru, kao i društvenih mehanizama koji su doveli društvene agente na položaje na kojima se nalaze. Naime, klasna struktura i nije raspored individua ili grupa³⁸, nego skup objektivnih i relativno stabilnih odnosa između mnogoljudnih agregata, koji se razlikuju po obujmu i kompoziciji kapitala, kao i po ključnim resursima kojima se koriste u borbama u društvenim poljima³⁹.

³⁷ Izuzetno je važno razumjeti da u Bourdieuovom modelu strukture uvjetuju prakse, ali ih ne determiniraju. U brojnim ilustracijama koje Bourdieu navodi, jednako je važno koje karte dobijete i koliko vješto igrate s njima.

³⁸ Imajući to na umu, postaje jasno da se pristupi u kojima nema analize mehanizama koji generiraju klase niti analize objektivnih (konfliktnih) odnosa među klasama pokazuju kao karikatura klasne analize.

³⁹ Ako se raspolože spoznajama o tim silama koje djeluju u društvenom prostoru, relativno je lako rekonstruirati raspored i hijerarhiju zanimanja u suvremenom hrvatskom društvu, ali obrnuti postupak jednostavno nije moguć.

Također je vrlo važno napomenuti da je riječ o konfliktnim objektivnim odnosima između onih koji koriste mehanizme generiranja društvenih nejednakosti i onih koji su njima eksploatirani ili isključeni, jer su njihovi interesi izravno suprotstavljeni. Utoliko mapa klasne strukture suvremenog hrvatskog društva pokazuje (i mora pokazivati) i potencijalne linije sukoba i suradnje unutar društvenog prostora.

8. Završna razmatranja: o egzistencijalnoj klasi i postbourdieuovskom pristupu

Analiza društvenih nejednakosti obavljena na način prikazan u ovom članku rezultirala je novom konceptualizacijom klase, zasnovanom na sveukupnoj društvenoj nejednakosti, vidljivoj u razlikama u uvjetima egzistencije. Zato smo identificirane agregate društvenih agenata nazvali egzistencijalnim klasama. Pritom je važno naglasiti da razlike u uvjetima egzistencije proizlaze iz nejednakosti u društvenim moćima kojima društveni agenti raspolažu (a koji su rezultat njihova mjesta i uloge u mehanizmima koji proizvode društvene nejednakosti).

Kao što smo već na početku istaknuli, isprepletenost mehanizama koji generiraju društvene nejednakosti u hibridnim društvima čini klasnu analizu u njima vrlo kompleksnom. No, analize prikazane u ovom članku pokazale su da se razina društvenih moći i nejednakosti može izmjeriti pomoću indikatora ekonomskog, političkog, socijalnog i kulturnog kapitala. To se pokazuje točnim bez obzira na to kako su društveni agenti došli do klasnih uvjeta života u kojima se nalaze (primjenom ili trpljenjem eksploatacijskih mehanizama, nekim od mehanizama društvenog zatvaranja ili pak njihovim kombinacijama).

Tako koncipirane klase primarno se međusobno razlikuju po tome mogu li njihovi pripadnici (i u kojoj mjeri) držati na distanci praktične nužnosti svakodnevnog života. Kao što smo već ustvrdili na drugom mjestu (Cvetičanin i sur., 2021.: 996), takve su egzistencijalne klase još daleko od klasa u marksističkom smislu riječi (tj. borbenih, stvarnih grupa pojedinaca koje pokreće svijest o istim uvjetima života i interesima), kao i od Bourdieuova razumijevanja društvene klase,⁴⁰ ali su sigurno znatno više od pukih statističkih konstrukata.

⁴⁰ Prema Bourdieu (1987.), u procesu objektiviranja klase moraju proći kroz četiri faze. Prva se odnosi na formiranje kolektiva kroz „antagonističke“ prakse potrošnje koje čine osnovu životnih stilova. U Bourdieuovoj koncepciji, te prakse poprimaju oblik „primitivne klasifikacije“. U drugoj fazi kolektivi se imenuju (tj. kodificiraju), te time podižu na razinu diskursa. Ono što slijedi u trećoj fazi jest uspostava objektivnih društvenih klasifikacija (npr. kroz sustav diploma u obrazovanju). Na četvrtoj (i ujedno najvišoj) razini objektiviranja društveni kolektivi postaju dio službenih klasifikacija. Zapisani su u zakonima, tj. na toj razini obvezna načela klasifikacije nameće država. Valja također imati na umu da cijeli taj proces prijelaza od „teorijske do praktične grupe“ mora biti praćen aktivnostima političke mobilizacije. Bourdieuovim (1987.: 8) riječima rečeno – „da bi se nametnulo načelo vizije i podjele društvenog svijeta, potreban je politički rad“.

Kao što se vidi iz rezultata analiza prikazanih u ovom članku te u Cvetičanin i sur. (2021.), pripadnost egzistencijalnim klasama doista oblikuje prakse društvenih agenata, uključujući i one najintimnije (poput izbora bliskih prijatelja ili seksualnih partnera). To je ono što ih čini djelatnim silama u njihovim životima. No, da bi postale društveni i politički kolektivni agenti, egzistencijalne klase trebale bi biti izložene novim metodama mobilizacije. Naime, u aktualnim društvenim prilikama (na globalnoj razini), pokušaji političke mobilizacije koji se pozivaju na „radničku klasu“ i protiv su „buržoazije“, kao u prvoj polovici 20. stoljeća, jednostavno više ne funkcioniraju.

Budući da se temelje prvenstveno na sličnosti obujma i tipa društvenih moći, egzistencijalne su klase heterogenije od klasa zasnovanih na zanimanjima i nemaju institucionalno utemeljenje. Riječ je o klasama u nastajanju i stoga ne iznenađuje što kod njihovih članova uglavnom izostaje klasna samoidentifikacija. Međutim, kao što su pokazali rezultati naših analiza, ono što ne izostaje jest klasno prepoznavanje, odnosno identificiranje drugih kao sličnih ili nesličnih. To vrijedi kako za vrednovanje njihovih životnih stilova i načina života (povlačenje simboličkih granica) tako i pri uspostavljanju trajnih životnih veza, kao što su prijateljstva i bračne/partnerske veze (povlačenje društvenih granica).

Smatramo da je navedeno klasno prepoznavanje, koje je izraz praktičnih klasifikacija društvenih agenata, od izuzetnog značaja za uspostavljanje klasa kao kolektivnih agenata. Štoviše, tvrdimo da je klasna samoidentifikacija (koju se u klasnoj analizi obično smatra neizostavnim indikatorom postojanja klasa) zapravo nepouzdana⁴¹, te da bi je trebalo zamijeniti klasnim prepoznavanjem drugih.

Tamo gdje se životni stilovi društvenih agenata znatno razlikuju, čak i ako se oni nalaze u istom egzistencijalnom položaju, mala je vjerojatnost da će doći do kolektivnog djelovanja, što svjedoči o snažnom utjecaju simboličkog na prakse. Iz tog razloga redukcionistička, čisto ekonomistička klasna analiza, koja zanemaruje simboličke aspekte klase, ne može ni uočiti ni razumjeti nove klasne realnosti postsocijalističkih društava u jugoistočnoj Europi.

Oslanjajući se na prethodno rečeno, u prilici smo sada ocrtati bitne karakteristike analize temeljene na našem pojmu egzistencijalne klase.⁴² Ovaj tip analize: (1) uzima

⁴¹ Kao što je u svom radu pokazala Beverly Skeggs (1997.), članice radničke klase ulažu velike napore u to da ih se ne prepozna kao takve. Stigma koja se vezuje uz pripadnost radničkoj klasi (Sennett i Cobb, 1993.) danas je izrazito prisutna u postsocijalističkim društvima. Iz tog i sličnih razloga klasno prepoznavanje drugih pokazuje se pouzdanijim načinom klasne samoidentifikacije.

⁴² Valja reći da su preduvjeti nadilaženja ograničenja klasne analize zasnovane na zanimanjima nazočni već i u Bourdieuovoj konceptualizaciji klase (Bourdieu, 1966., 1984., 1985. i 1987.). To se vidi već iz dobro poznate definicije društvene klase iz *Distinkcije* (1984.: 106), u kojoj Bourdieu uzima u obzir brojne društvene čimbenike i odnose među njima. Unatoč tomu, nastavio je koristiti zanimanje kao glavni indikator klase, što je njegovu analizu dovelo u brojne probleme, kao što to ističe Brubaker (1985.: 766–767).

u obzir utjecaje na društvene nejednakosti iz svih društvenih polja (a ne samo ekonomskog); (2) omogućuje analizu nastajanja klasa (kroz detaljnu analizu mehanizama generiranja nejednakosti), kao i klasne strukture kojom taj proces rezultira; (3) predstavlja konfliktni i relacijski tip analize (za razliku od deskriptivne i gradacijske klasne analize zasnovane na zanimanjima); (4) inzistira na tome da se klasa može koristiti kao analitički instrument tek kad se preklope objektivne znanstvene klasifikacije dobivene statističkim metodama i praktične klasifikacije samih društvenih agenata; (5) umjesto klasne samoidentifikacije, stavlja naglasak na klasno prepoznavanje drugih te (6) uključuje u klasnu analizu zanemarene dimenzije etničke i religijske pripadnosti, kao i regionalne i rodne razlike, a da pritom ne pokušava preuzeti njihovo mjesto.⁴³

Jedna od važnih prednosti naše analize, zasnovane na egzistencijalnim klasama, jest to što ona omogućuje proučavanje svih tipova modernih društava (uključujući i socijalistička i postsocijalistička društva). Imajući na umu razlike u uvjetima života (fr. *condition de classe*) te nejednake i konfliktne odnose u mehanizmima društvenog diferenciranja (fr. *position de classe*), socijalistička se društva – s takvog motrišta – također pokazuju kao klasno podijeljena društva. Ono što se u njima razlikovalo (u odnosu na kapitalistička društva) bila je ključna uloga mehanizama društvenog zatvaranja (po partijskoj liniji) i drukčiji poredak kapitala. Naime, dominantno načelo diferenciranja u njima bio je politički, a ne ekonomski kapital (kao u kapitalističkim društvima). Za mjesto sekundarnog načela diferencijacije u socijalističkom su se društvu – s promjenljivim ishodom borbi – borili nositelji političkog i socijalnog kapitala (stari partijski kadrovi), nasuprot onima koji su se oslanjali na obrazovanje i kulturni kapital (tzv. tehnomenadžeri).

Kad je riječ o našem postbourdieuovskom pristupu, valja naglasiti da su realnosti društava u jugoistočnoj Europi u trećem desetljeću 21. stoljeća bitno drukčije od onih koje je Bourdieu analizirao u Francuskoj prije gotovo pola stoljeća. Da bismo mogli analizirati klasu u drastično drukčijim okolnostima, bila je nužna temeljita revizija njegove koncepcije klasne analize. Naime, neoliberalni kapitalizam danas je postao normom na globalnoj razini, a globalizacija je učinila neadekvatnim analize koje se odvijaju samo unutar „nacionalnih kontejnera“. Nadalje, kao što je vidljivo iz naših analiza⁴⁴, načela društvenog diferenciranja u postsocijalističkim društvima jugoistočne Europe vrlo se razlikuju od onih koje je analizirao Bourdieu.

Iz sljedećih razloga svoj pristup određujemo kao postbourdieuovski iz sljedećih razloga: (1) prije svega – iako to paradoksalno zvuči – zato što smo ozbiljno shvatili i do-

⁴³ Valja naglasiti da naša namjera nije staviti klasnu analizu iznad analiza rase, te etničkih i rodnih odnosa, niti negirati potrebu za ovakvim tipom analiza. Upravo suprotno, željeli smo istaknuti interseksionalnost i nerazdvojnost različitih strukturnih mehanizama u generiranju društvenih nejednakosti.

⁴⁴ Vidi fusnotu 14.

sljedno operacionalizirali Bourdieuovu definiciju društvenih klasa, prema kojoj su one oblikovane utjecajima mnogostrukih društvenih čimbenika (što njegovo oslanjanje na zanimanja kao temeljni indikator klase ne može zahvatiti); (2) zato što preciziramo koji su to ključni mehanizmi koji generiraju nejednakosti u svim društvenim poljima i sukladno tome u društvenom prostoru (eksploatacijski tržišni mehanizmi, mehanizmi društvenog zatvaranja te njihovo isprepletanje), što je u Bourdieuovoj koncepciji nedovoljno teoretizirano; (3) zato što u analizi klasnih podjela i konstrukciji društvenog prostora u društvima jugoistočne Europe, uz ekonomski i kulturni kapital, uključujemo još i politički i socijalni kapital, koji u tim društvima igraju izuzetno važnu ulogu kao načela društvene diferencijacije; (4) zato što drukčije koncipiramo načelo kompozicije kapitala, kojemu u našem modelu pristupamo kao kombinaciji različitih tipova i podtipova kapitala, uz dominaciju nekog od njih kao ključnog resursa; (5) zato što u analizu uvodimo podtipove socijalnog kapitala (socijalni kapital neformalnih veza i socijalni kapital solidarnosti), kao i kulturnog kapitala (globalnog i lokalnog), za koje su naše analize pokazale da su djelatni u društvenom prostoru u društvima JIE; (6) zato što smo u proučavanje uspostavljanja klasnih granica uključili analizu diferencijalnog povezivanja (kroz obrasce vjenčavanja i prijateljevanja), kao ključne za učvršćivanje simboličkih i uspostavu društvenih granica; (7) zato što smo u analizama uzimali u obzir globalnu otvorenost društvenih polja (tako da u borbama u tim poljima ravnopravno, a često i nadmoćno, sudjeluju društveni agenti i institucije iz drugih zemalja); (8) zato što smo, isto tako, uzeli u obzir smanjeni stupanj autonomije društvenih polja i njihovu koloniziranost ekonomskim načelima hijerarhizacije (svugdje u svijetu) te dodatno i političkim načelima hijerarhizacije (u društvima JIE); (9) zato što smo u analizu životnih stilova uključili analizu vrijednosnih orijentacija, koje se pokazuju ne samo kao jedan od temelja kulturne i materijalne potrošnje nego i kao izvor simboličkih borbi koje se vode u društvima JIE te, konačno, (10) zato što pokazujemo da Bourdieuova koncepcija simboličkog nasilja ne funkcionira na isti način u postsocijalističkim društvima JIE.⁴⁵

Iz svega rečenog, lako je zaključiti da se naš postbourdieuovski pristup razlikuje od drugih tipova analize koji se tako nazivaju (Boltanski, Thévenot, Chiapello, Lamont, Lahire). Naime, unatoč svim razlikama među njima, spomenutim autorima zajedničko je to što implicite ukazuju na smanjeni utjecaj klase kroz naglašavanje individualnih izbora i trajektorija ili pak moralnih sudova koji nisu klasno određeni.

Za razliku od toga, naš postbourdieuovski pristup naglasak stavlja upravo na ispitivanje novih klasno uvjetovanih društvenih realnosti, koje se – pod utjecajem mega-

⁴⁵ Naime, naša istraživanja pokazuju da pripadnici Klase siromašne kapitalima u JIE društvima ne smatraju elitnu kulturu boljom od svoje. Upravo suprotno, kao što pokazuju primjeri iz našeg kvalitativnog istraživanja, sugovornici su se često zgražavali nad elitnim kulturnim formama, te izražavali uvjerenje u superiornost vlastite kulture.

trendova globalizacije, digitalizacije i neoliberalizma – značajno razlikuju ne samo od klasnih podjela 19. i ranog 20. stoljeća nego i od klasnih podjela koje su karakterizirale društvene realnosti što ih je u drugoj polovici 20. stoljeća analizirao Bourdieu.

* Dodatak s opsežnijim prikazom rezultata analiza može se naći u digitalnoj verziji članka.

Literatura

1. Bićanić, I.; Ivanković, Ž. i Kroflin, M. (2018). Nejednakost plaća u Hrvatskoj 2003. – 2006. *Politička misao*, 55 (3): 43-81.
2. Bourdieu, P. (1966). Condition de classe et position de classe. *European Journal of Sociology*, 7 (2): 201-223.
3. Bourdieu, P. (1984 [1979]). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
4. Bourdieu, P. (1985). Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14 (6): 723-744.
5. Bourdieu, P. (1987). What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32: 1-18.
6. Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital, in: Richardson, J. G. (Ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, CT: Greenwood.
7. Bourdieu, P. (1990 [1980]). *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity
8. Bourdieu, P. and Wacquant, L. J. D. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity.
9. Bourdieu, P. (1998a [1994]). Appendix: The “Soviet” Variant and Political Capital, in: *Practical Reason. On the Theory of Action*. Cambridge: Polity Press.
10. Bourdieu, P. (1998b [1994]). Appendix: Social Field and Space of Power, in: *Practical Reason. On the Theory of Action*. Cambridge: Polity Press.
11. Bottero, W. (2005). *Stratification: Social Division and Inequality*. London: Routledge.
12. Bottero, W. and Prandy, K. (2003). Social Interaction Distance and Stratification. *British Journal of Sociology*, 54 (2): 177-197.
13. Brubaker, R. (1985). Rethinking Classical Theory: The Sociological Vision of Pierre Bourdieu. *Theory and Society*, 14 (6): 745-775.
14. Cepić, D. (2019). *Class Cultures in Postsocialist Eastern Europe*. Abingdon: Routledge.
15. Cepić, D. and Tonković, Ž. (2020). How Social Ties Transcend Class Boundaries? Network Variability as Tool for Exploring Occupational Homophily. *Social Networks*, 62: 33-42.
16. Crompton, R. (2008³). *Class and Stratification*. Cambridge: Polity.
17. Cvetičanin, P. and Popescu, M. (2011). The Art of Making Classes in Serbia: Another Particular Case of the Possible. *Poetics*, 39: 444-468.
18. Cvetičanin, P. (Ed.). (2012). *Social and Cultural Capital in Serbia*. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
19. Cvetičanin, P.; Tomić-Koludrović, I.; Petrić, M.; Zdravković, Ž.; Leguina, A. (2021). From Occupational to Existential Class: How to Analyze Class Structure in Hybrid Societies (The Case of Serbia). *British Journal of Sociology*, 72 (4): 946-973.
20. Čengić, D. (2016). *Ekonomaska elita: Vladar iz sjene? Prilozi ekonomskoj sociologiji*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

21. Doolan, K. i Tonković, Ž. (2021). Convergences and Divergences of a Bourdieusian and Occupation-Based Approach to Social Class: Evidence from Croatia. *European Societies*, 23 (5): 590-621.
22. Epstein, C. F. (1992). Tinker-bells and Pinups: The Construction and Reconstruction of Gender Boundaries at Work, in: Lamont, M. and Fournier, M. (Eds.). *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago: University of Chicago Press.
23. Hoffmann, D.; Miošić-Lisjak, N.; Prkut, D.; Stubbs, P.; Šalaj, B.; Zelić, D.; Zrinščak, S. (2017). *Naša zarobljena mala mista. Istraživački izvještaj studija kvalitete lokalnog javnog upravljanja u Hrvatskoj*. Zagreb: GONG.
24. Ivanković, Ž. (2017). The Political Economy of Crony Capitalism: A Case Study of the Collapse of the Largest Croatian Conglomerate. *Croatian Political Science Review*, 54 (4): 40-60.
25. Katunarić, V. (1996). „Zvezdano nebo“: promjene i determinizam gornjeg stratum. *Revija za sociologiju*, 27 (3-4): 153-169.
26. Lamont, M. (1992). *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago: University of Chicago Press.
27. Lamont, M. (2010). Looking Back at Bourdieu, in: Silva, E. and Warde, A. (Eds.). *Cultural Analysis and Bourdieu's Legacy: Settling Accounts and Developing Alternatives*. London: Routledge.
28. Lamont, M. and Molnár, V. (2002). The Study of Boundaries in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, 28: 167-195.
29. Lamont, M.; Pendergrass, S. and Pachucki, M. (2001). Symbolic Boundaries. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 23: 15341-15347. Amsterdam: Elsevier.
30. Matković, T. (2013). 'Flexicurity' through Normalization? Changes in Scope, Composition and Conditions of Temporary Employment in Croatia, in: Koch, M. and Fritz, M. (Eds.). *Non-Standard Employment in Europe*. London: Palgrave Macmillan.
31. McPherson, M.; Smith-Lovin, L. and Cook, J. M. (2001). Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27: 415-444.
32. Murphy, R. (1988). *Social Closure: The Theory of Monopolization and Exclusion*. Oxford: Clarendon Press.
33. Novokmet, F. (2017). *Between Communism and Capitalism: Essays on the Evolution of Income and Wealth Inequality in Eastern Europe 1890-2015 (Czech Republic, Poland, Bulgaria, Croatia, Slovenia, Russia)*, doktorski rad, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris.
34. Ostojčić, J. (2018). Hrvatska šampion prekarnog rada; nesigurnog, ponižavajućeg i rada na određeno vrijeme. *Ideje.hr*, 27. ožujka 2018. <http://ideje.hr/hrvatska-europski-sampion-prekarnog-rada-nesigurnog-ponizavajuceg-i-rada-na-odredeno-vrijeme/>. (Pregledano 22. lipnja 2021.)
35. Parkin, F. (1979). *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. New York: Columbia University Press.

36. Prandy, K. and Jones, F. L. (2001). An International Comparative Analysis of Marriage Patterns and Social Stratification. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 21 (4/5/6): 165-183.
37. Russell, B. (1938). *Power: A New Social Analysis*. London: Allen & Unwin.
38. Sennett, R. and Cobb, J. (1993 [1972]). *The Hidden Injuries of Class*. New York: Norton.
39. Simić, A. (1973). *The Peasant Urbanities: A Study of Rural-urban Mobility in Serbia*. New York: Seminar Press.
40. Skeggs, B. (1997). *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London: Sage.
41. Stewart, A.; Prandy, K. and Blackburn, R. M. (1980). *Social Stratification and Occupations*. London: Macmillan Press.
42. Sullivan, O. and Katz-Gerro, T. (2007). The Omnivore Thesis Revisited: Voracious Cultural Consumers. *European Sociological Review*, 23 (2): 123-137.
43. Šimić Banović, R. (2019). Uhljeb – A Post-socialist Homo Croaticus: A Personification of the Economy of Favours in Croatia? *Post-Communist Economies*, 31 (3): 279-300.
44. Švarc, J. (2017). A Socio-Political Approach to Exploring the Innovation Culture in Post-Socialist Countries: The Case of Croatia. *Post-Communist Economies*, 29 (3): 359-374.
45. Švarc, J. and Lažnjak, J. (2017). *Innovation Culture in Crony Capitalism: Does Hofstede's Model Matter?* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
46. Tomić, I. (2020.). Employment Protection Reforms and Labour Market Outcomes in the Aftermath of the Recession: Evidence from Croatia. *Public Sector Economics*, 44 (1): 3-39.
47. Tomić, I. and Zilic, I. (2018.). Working for 200 euro? The Effects of Traineeship Reform on Labor Market Outcomes in Croatia. *EIZ Working Papers*, No. 4., Zagreb: Institute for Economics.
48. Tomić-Koludrović, I. and Petrić, M. (2014.a). Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 1). *Revija za sociologiju*, 44 (2): 107-137.
49. Tomić-Koludrović, I. and Petrić, M. (2014.b). Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 2). *Revija za sociologiju*, 44 (3): 195-233.
50. Weber, M. (1978 [1922]). *Economy and Society*. Berkeley: University of California.
51. Weininger, E. B. (2005). Foundations of Pierre Bourdieu's Class Analysis, in: Wright, E. O. (Ed.). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
52. Wright, E. O. (2005). Foundations of Neo-Marxist Class Analysis, in: Wright, E. O. (Ed.). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Class in Contemporary Croatian Society: A Post-Bourdiesian Analysis

Mirko Petrić

Institute of Social Sciences Ivo Pilar – Centre Split / University of Zadar, Department of Sociology, Croatia

e-mail: mirko.petric@pilar.hr

Inga Tomić-Koludrović

Institute of Social Sciences Ivo Pilar – Centre Split, Croatia

e-mail: inga.tomic-koludrovic@pilar.hr

Željka Zdravković

University of Zadar, Department of Sociology / Institute of Social Sciences Ivo Pilar – Centre Split, Croatia

e-mail: zzdravko@unizd.hr

Predrag Cvetičanin

University of Niš, Faculty of Arts, Serbia

e-mail: pcveticanin@gmail.com

Adrian Leguina

Loughborough University, School of Social Sciences and Humanities, United Kingdom

e-mail: a.leguina@lboro.ac.uk

Abstract

In this article, based on primary quantitative and qualitative data, we analyze the multiple mechanisms generating inequalities in contemporary Croatian society and the multidimensional class structure resulting from them. Our approach has been inspired by Pierre Bourdieu's conception, which we significantly revised and adapted for studying post-socialist societies in South-East Europe. We present four analytical steps that have led us to the conception of general social inequality as inequality in social powers. These steps include: (1) construction of social space in Croatia; (2) identification of key generators of social inequality (exploitation market mechanisms and mechanisms of social closure); (3) analysis of lifestyles and the drawing of social boundaries; and (4) analysis of differential association and establishment of social boundaries.

The results indicate that by taking general social inequality into account, one can distinguish between four classes and seven class fractions in contemporary Croatian society: (1) Capital rich class, with two fractions: economic and political; (2) Class with average capitals, with a cultural and social fraction; (3) Intermediary class, which shares some objective characteristics with the Class with average capitals as well as the Capital poor class, but has a distinctive lifestyle and patterns of differential association; and (4) Capital poor class, in which three fractions can be distinguished: agrarian, rural, and manual-service. In the concluding section, we present a synthetic depiction of class structure in contemporary Croatian society, discuss the new notion of existential class (a conceptualization based on our empirical and theoretical analyses), and explain the most important characteristics of our post-Bourdiesian approach.

Key words: class, general social inequality, multidimensional model of class analysis, post-Bourdiesian approach, Croatia.